

ઉપયોગી વિદ્યાકળા અથવાળા-મણ્ડલે ત્રીજી.

પ્લેગ અથવા મરકી

અને તેનાં

કારણો, લક્ષણો તથા અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો.

કુદરત કોપ અરૂ ધર્મ લોપ, મહીપર હોવત ભાર;
મહામારી, મરકી દમે, દુકાળ અંતે ધાર.

લેખક

વૈદ્યશાસ્ત્રી સામળદાસ સેવકરામ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૅપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૩૫૪ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ પ્લેગ ૨૦૧૫ ૪૨૬૧

વિષય ૬૩૬૬ : ૪૨૪૪ : ૬

ઉપયોગી વિદ્યાકળા બંધમાળા, મણુકો ત્રીજો.

પ્લેગ અથવા મરકી

અને તેનાં

કારણો, લક્ષણો તથા અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો.

લેખક તેમજ પ્રકાશક,

વૈદ્યશાસ્ત્રી શામળદાસ સેવકરામ.

પથુ ચિકિત્સા, જંગલની જડીબુટ્ટી, આકાશવાણી વિગેરેના કર્તા.

વડાગામ—વાયા તલોદ, એ. પી. રેલવે.

(સર્વ પ્રકારના હજી લેખકે ખાતાના સ્વાધિ. રાખ્યા છે.)

પ્રથમાવૃત્તિ પ્રત ૫૦૦.

ઇ. સ. ૧૯૧૭.

કિંમત—કાચા પુકાના રૂ. ૦-૮-૦ પોષ્ટેજ ભુદુ.

પાકા પુકાના રૂ. ૦-૧૦-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
જામલાલ શાહ
ગ્રંથ નો નોંધોસાજીટ-સંગ્રહ
૬૩૫૪

ધી ગુજરાત પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં શા. સોમાલાલ મળદાસે છાપ્યું.
પાંચકુવા—અમદાવાદ.

ભૂમિકા.

પ્લેગ રૂપી પાપી રાક્ષસના નામોચ્ચારણુનો શબ્દ જ્યારે કર્ણુ પુટને સ્પર્શ કરે છે ત્યારે તો સમૂળગા હોંસ ફાસજ ઊડી જાય છે. આ સેતાની બલાએ ઇ. સ. ૧૮૯૬ માં પ્રથમ મુંબઈમાં પગ પેસારો કર્યો, અને ત્યાંથી સમાટાબંધ રીતે આખા આર્યા વર્તમા પોતાની પાંખો વિસ્તારી આજ સુધીમા આશરે એક કરોડ કરતાં પણ અધિક મનુષ્યોનો ભોગ લીધા છતાં પણ હજુ તેને તૂંસિ થઇ નથી. નાદીરશા, તૈમુરલંગ વિગેરેના ત્રાસથી ત્રાસ થયેલી અધોગતિમાંથી હજુ તો પુરતી પૂર્વાવસ્થા ત્રાસ થઇ ન હોતી. તે અગાજિજ આ અધમે પ્રથમથીજ દીન, મલીન અને બળહીન થઇ રહેલા ભારત વાસીઓ ઉપર પોતાનું પૂર્ણ બળ અજમાવી કેવી પાયમાલી કરી નાંખી છે તે કાંઈનાથી પણ અજ્ઞાણ નથી. લાખો ખીલતા યુવકો અને યુવતીઓ કે જેઓના ઉપર ભાવિની મોટી મોટી આશાઓ બંધાયેલી હતી, તેઓને પણ વારમાં મૃત્યુની સોડમાં સુવાડી દેતાં તે દુષ્ટને લેશ માત્ર પણ દયા આવી નથી. ભાઈ ભાન્ડુ, ઇષ્ટ મિત્ર, પીતા માતા, પતિ પત્નિ કિંવા પુત્ર પુત્રી સિવાયનાં થઇ પડેલાં લાખો મનુષ્યોની દુઃખમય કથાઓ અને પ્લેગે કરેલી ખરાબીનો હેવાલ જ્યારે જ્યારે સાંભળવામાં આવે છે. ત્યારે ત્યારે ગમે તેવાં નિર્દય મનુષ્યોનાં ચક્ષુઓમાંથી પણ અશ્રુધારા વહન થયા વિના રહેતી નથી. છતાં અનેકનિરપરાધી અબળાઓનાં હાથ કંકણોને એકી સાથે ભાગી નાંખાવનાર આનિદય કાણુ જાણે કેવા પ્રકારનાં કર્મ ફળોને લેઇને ઉપસ્થિત થયો છે કે તેનો નાશ કરવાને માટે આજ સુધીમાં જે યુ-

કિત્યો શોધી કાઢવામાં આવી તે તે પૈકી એકે પણ સફળ થવા પામી નથી. અને તેથી આ પાપી તો પોતાનો અમલ દિન પ્રતિદિન દૃઢ મૂળ કરતોજ જાય છે.

આ દુષ્ટનો કેવી રીતે નાશ કરી શકાય તે સંબંધિ તપાસ ચલાવવા સાફ કમીશનો નિમાય છે, લાંબા પહોળા નિબંધો લખાય છે, અનેક ઉપાયો શોધાય છે, અતુલવાય છે અને તેના પરિણામના વિશાળ રીપોર્ટો અપાય છે. પરંતુ તેઓ પૈકી એકે પણ સફળ ન થતાં અરસપરસ વિરોધવાળા જણાય છે, અને પ્લેગ તો અધિકાધિક બળવાન થતો જાય છે, એનું કારણ શું છે ?

કારણ માત્ર એટલુંજ છે કે:-જાંદોથી પ્લેગ થાય છે, મચ્છ-રોથી મેલેરીઆ થાય છે, જંતુઓથી મહાન વ્યાધિઓ થાય છે. માખીઓથી રોગનો ફેલાવો થાય છે, ચાંચડોથી ચેપ પ્રસરાય છે એવાં ક્ષુદ્રક બાહ્ય કારણોને શોધીને પ્રગટ કરવામાં આવે છે. પરંતુ ખરૂં કારણ અંધારામાંજ કુટાય છે. “ કેડમાં છોકરૂં અને માઈ છોકરૂં ક્યાં ? એમ કહી ખોળવામાં જેટલી મૂર્ખતા છે. તેથી પણ અધિક મૂર્ખતા છે, તેથી પણ અધિક મૂર્ખતા રોગો ઉત્પન્ન થવામાં આવાં બહાનાં ક્ષુદ્રક કારણો આધાન્ય છે એમ માનવામાં છે. પ્લેગનું બીજ ઉત્પન્ન થયા પછી તેને ઠામ, ઠામ ફેલાવવામાં આ બધાં માત્ર સહાય બૂત કારણોજ છે, પરંતુ પ્લેગનું મૂળબીજ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ તો આ બધાં કરતાં તદ્દન અલગજ છે. કેમકે દુનિયામાં એવું કાંઈ પણ દરદ નથી કે જે કુદરતના કાયદાનું બિલંધન થયા સિવાય ઉત્પન્ન થઈ શકે, અને તેથી જ્યાં મનુષ્યો કુદરતી ધર્મનું બિલંધન કરી

ઇશ્વરી ક્રાપ જોરી લે છે, અર્થાત કુદરતે બક્ષેલી ખુલ્લી સ્વચ્છ હ-
 વાનો ત્યાગ કરી ગીચોગીચ મકાનો બાંધી તેની અંદરની બાંધીઆર
 થયેલી મલીન હવામાં વસે છે, વળી અનેક પ્રકારનો સરસામાન,
 તેમજ રાચ રચીલું તેવાં મકાનોમાં ખીચોખીચ ભરી પછી જોઇએ
 તેવી રીતે દરેક જગ્યાએથી તેઓનાં મકાનોને સાફ રાખી શકતાં
 નથી, અનેક પ્રકારની મલીનતાથી મિશ્રિત થયેલી હવાને શુદ્ધ કરવાને
 પૂર્ણ શક્તિમાન સૂર્યનારાયણનો પુરતો પ્રકાશ, પુરતું અજવાળું. પુ-
 રતો તાપ તેવાં મકાનોમાં પડી શેકતો નથી, ત્યારે તેના લીધે તેવાં
 મકાનોની હવા દિન પ્રતિદિન વિશેષ મલીન થતી જઇ ઝેરી બને
 છે; અને પછી તેમાંથી પ્લેગ, કાલેરા, મેલેરીઆ વિગેરે અનેક પ્રકા-
 રનાં દરદોને જન્મ આપનારાં ઝેરી જંતુઓ ઊત્પન્ન થઇ ઊંદરો,
 ચાંચડો, મચ્છરો, માખીઓ વિગેરેને લાગુ પડતાં આખરે મ-
 લીન હવા, જેઓએ પોતાનાં તન, મન મલીન કરી મૂક્યાં
 હોય છે તેઓને લાગુ પડે છે. આ રીતે જ્યાં આગળ હવા, પાણી,
 પ્રકાશ, ખોરાક વિગેરેની અસ્વચ્છતા હોય-મલીનતા હોય ત્યાંજ આ-
 વા રોગોનાં જંતુઓ જન્મ પામી શકે છે. ત્યાંજ છત્રી શકે છે, ત્યાંજ
 ઊછરી કે વૃદ્ધિ પામી શકે છે, ત્યાંજ ઊંદરો ખીસકોલીઓ વિગેરે
 ખુણા ખાચરાઓની વિશેષ મલીન હવામાં વસનારાં પ્રાણીઓ ઉપર
 પ્રથમ હુમલો કરે છે, અને ત્યાંજ તેનો ચેપ યોગરદમ ફેલાઇ આ-
 ખરે અસંખ્ય મનુષ્યો તેનાં ભોગ થઇ પડે છે, અને તેથીજ મહાર્ષિ
 ચરકાચાર્યે આવા વ્યાધિઓ ઊત્પન્ન થવાનું કારણ “ પ્રજાપરાધ ”
 એટલે મનુષ્યોએ સમજવા છતાં પણ જાણી ખુઝીને કુદરત વિરૂદ્ધ
 વર્તન રવાની કરેલો અપરાધ માન્યો છે તે અક્ષરશઃ સત્ય છે. અને

તેથી જો આવાં દરદો થી મુક્ત રહેવા માગતા હો, તો જિંદગી મા-
રવા, ઔષધો શેવવા વિગેરે વળખાં મારવાં છોડી દેઈ મલીન હવાનો
ત્યાગ કરી સ્વચ્છ અને ખુદ્ધી હવામાં વસો ! ઇખ્યાં, અદેખાઈ,
અપંચ, પાખંડ વિગેરે અધમ વિકારોના વાતાવરણથી મનને અને
અસ્વચ્છ ખોરાક પાણીથી તનને અલગ રાખો. સદૃશ્ય અને
સદૃશ્ય ઝેરી જંતુઓનો નાશ કરવાને પૂર્ણ શક્તિમાન સૂર્યનારાયણના
પુરતા પ્રકાશ અને તાપની ખામીને લીધે ધરોમાં આપેલો અંધકારને,
અને આવાજ બીજા કુદરતી નિયમોનું બિલંબન કરનારા અજ્ઞાન
રૂપી અંધકારને અંતઃકરણમાંથી દુર કરો; અને પછી જુઓ કે એક
ક્ષણના છટા ભાગ જેટલા સમયમાં પ્લેગ, મરડી, કોલેરા અને એવાજ
આણુધાતક પ્રચંડ દાનવો દુર થાય છે કે નહિ ?

વડાગામ-મહીકાંઠા
વિન્યા દશમી
સં. ૧૯૭૩

આપનો હિતચિંતક

વૈદ્યશાસ્ત્રી સામળદાસ સેવકરામ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.

પૃષ્ઠ.

પ્લેગ સજ્જની વ્યાખ્યા. ... ૧

પ્લેગનો પ્રાચિન સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ. ... ૨-૪

આપણા દેશમાં ચાલેલો પ્લેગ અને તેથી થયેલાં મરણો. ... ૫-૯

પ્રકરણ બીજું.

પ્લેગ ઉત્પન્ન થવાનાં ભવિષ્ય સુચવનારાં ચિન્હો. ... ૧૦-૧૨

પ્રકરણ ત્રીજું.

પ્લેગ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો અને તેમાં પડતા મતભેદો. ૧૩-૩૦

એકંદર સાર અને વ્યાધિ વિચાર. ... ૩૧-૩૫

પ્રકરણ ચોથું.

પ્લેગની જાતો. ... ૩૬-૩૭

,, જુદી જુદી જાતોનાં લક્ષણો. ... ૩૭-૪૧

શુદ્ધ પ્લેગના રોગમાં દરદીમાં જણાતા પાંચ પ્રકારો. ૪૨-૪૮

પ્લેગના ખરા રોગના દરજ્જાઓમાં અપવાદ. ... ૪૯-૫૧

પ્રકરણ પાંચમું-ચિકિત્સા.

પ્લેગ પ્રતિબંધક ઉપચારો.

બહારગામથી પ્લેગનો એપ આવતો અટકાવવાના ઉપાયો. ૫૨-૫૬

પોતાના ગામમાં આવેલા પ્લેગના એપથી બચવાના ઉપાયો. ૫૭-૬૦

પોતાના ગામમાં ચાલતા પ્લેગથી બચવાના ઉપાયો. ૬૦-૬૧

પ્લેગનું દરદ લાગુ પડ્યા પછીની ચિકિત્સા. ... ૬૨-૧૦૯

પ્લેગ દુષિત સ્થળ અને સરસામાનને ઝેર રહિત કરવાની રીત. ૧૧૦-૧૧૩

ઉપસંહાર. ... ૧૧૪-૧૧૬

આહકોને સુચના.

કાગળોના બાવો વાયુવેગે વધતાજ નય છે, કામ, કામ મરફા ચાલતી હોવાથી પુસ્તકો પ્રગટ કરવામાં એવી આપદા ઊત્પન્ન થઇ છે કે ત્રીજું પુસ્તક “વિશ્વ દષ્ટિ” જે પ્રેસમાં છપાતું હતું તે પ્રેસ એકાએક અંધ થવાથી તેના બદલે તાજડતોજ આ પુસ્તક લખી ખીજ પ્રેસમાં છપાવવાની ફરજ પડી છે. આવા સંજોગો હોવા છતાં પણ આપને અસંતોષ ન ઉપજે એટલા માટે ધાર્યા ઉપરાંત ખચ અને પ્રયત્ન વેઠીને પણ અમે અમારું કર્તવ્ય કર્યા જઈએ છીએ. પરંતુ અમારી આ મુશ્કેલીઓનો કંઈ પણ ખ્યાલ ન કરતાં કેટલાએક મહાશયો મન ફાવે તેવા પત્રો લખી ફાગટનો ત્રાસ આપે છે. જે ઉપરથી દરેક આહકોને ખખર આપવામાં આવેછેકે:—

અમારા તરફથી પ્રગટ થતી આ અંધમાળા કંઈ માસિક ચો-પાનીયા રૂપે નથી કે જેથી તે દર માસે પ્રગટ થાય, વળી તે ત્રિમાસિક એટલે દર ત્રણ માસે પ્રગટ થનારું પેપર પણ નથી, પરંતુ પુસ્તકો છે. અને તેથી તેનો દરેક મણુકો ક્યારે પ્રગટ થાય તેનો કંઈ પણ નિયમ નથી. પરંતુ જો કોઈ પણ નિયમ હોય તો તે માત્ર એટલોજ છે કે આખા વર્ષમાં થઇને પાંચસો પૃષ્ઠમાં નિકળી શકે તેટલાં પુસ્તકો આહકોને આપવાં. પછી તે બનતી સગવડે વર્ષના ગમે તે ભાગમાં પ્રગટ થાય. આ નિયમને અનુસરીને આજ સુધીમાં ત્રણ પુસ્તકોનાં મળી ચારસોથી પણ વધારે પૃષ્ઠો અપાઇ ગયાં છે. અને હવે ફક્ત સોથી પણ ઓછાં પૃષ્ઠ બાકી રહ્યાં છે જે ચોથા પુસ્તક તરીકે માર્ય આખર સુધીમાં આવશે. માટે મિથ્યાપત્રો લખી ત્રાસ ઉપગ-વવાને ક્ષમા કરવી. વળી કોઈ કારણસર પત્ર લખવાની જરૂર પડે તો રિપ્લાઇ કાર્ડ કિંવા ટિકિટ મળ્યા સિવાય બિતર આપવામાં આવશે નહિ. એ વાત પણ ખાસ લક્ષમાં રાખવી.

મનેજર-ઉપયોગી વિદ્યા કળા અંધમાળા.

પ્લેગ અથવા મરકી

અને તેનાં

કારણો, લક્ષણો, પ્રકારો તથા અનુભવસિદ્ધ ઉપાયો.

વ્યાખ્યા—સૃષ્ટિ મંડળ ઉપર આજ સુધીમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા સઘળા રોગો કરતાં આ રોગ વિશેષ ઝેરી અને પ્રાણહાતક છે, વળી એકાદ સ્થળે દર્શાન દીધા પછી એકદમ ધણી ઝડપથી ચોગરદમ ફેલાઈ જઈ અસંખ્ય મનુષ્યોને પટકી મારી પાડે છે; જેથી ધણા ખરા પ્રસંગે આખા દેશોના દેશો તદ્દન વસ્તિ વિનાના થઈ જાય છે, તેથીજ ઇંગ્રેજી ભાષામાં તેને (Blow) ખલો અથવા પવન વેગે પ્રસરી જતો રોગ, (stroke) સ્ટ્રોક અથવા ચોટની માફક મારી નાંખનારો, તેમજ Plague-પ્લેગ એટલે આફત-અણધારી ઉપાધિ-અનર્થક દૈવી ક્રાપના નામથી ઓળખવામાં આવે છે.

આ રોગમાં ધણા ખરા દરદીઓને તાવ સાથે ગાંઠ નિકળતી હોવાથી આર્ય વૈદ્યકમાં તેને શ્રગ્ધીક જ્વરના નામથી ઓળખવામાં આવેલો છે. વળી ગાંઠમાં અગ્નિના જેવો દાહ થતો હોવાથી અગ્નિ રોહીણી, જાંદરો મારફતે તેનો ચેપ વિશેષ ફેલાતો હોવાથી મુખક વિષ વિક્રિયા અને મરણ પ્રમાણ મોટી સંખ્યામાં તેમજ શીઘ્ર આવતું હોવાથી મહામારી કિંવા મરકી એવાં નામો પણ અપાએલાં છે.

પ્લેગનો પ્રાચિન સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.

પ્રાચિન કાળમાં ઇતિહાસ લખવાની પદ્ધતિ વિશેષ પ્રચલિત નહિ હોવાથી તેમજ આ રોગ ક્યારેય થતો હોવાથી, સૃષ્ટિ ઉપર તેની શરૂઆત ક્યારેથી થઈ તે ખાત્રી પૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી. તો પણ ચાહુદિ લોકોના બાવીશમા ડ્યુટરોનામી નામના મુસાએ લખેલા પાંચમા પુસ્તકની સત્તાવીશમી કલમમાં ઇજીપ્ત દેશના ગુમડા તરીકે જે રોગનું વર્ણન કરેલું છે, તે આ દરદને આગેહુજ મળતું આવે છે. અને તે ઉપરથી જણાય છે કે ઇએલાઇટસ એટલે ચાહુદી લોકો જ્યારે ઇજીપ્તની ગુલામગીરીમાં પડેલા હતા, તે વખતે આ રોગે ત્યાં આગળ એટલે ઇજીપ્તમાં ઘર કર્યું હતું. આ સમય ઇ. સ. પહેલાં ૧૫૦૦ વર્ષ અગાઉનો એટલે આજથી ૩૫૦૦ વર્ષ પહેલાંનો છે. અને તેથી આ દરદનો જુનામાં જુનો ઇતિહાસ પણ તે સમયથી આરંભ થાય છે, અર્થાત્ ૩૫૦૦ વર્ષનો મળી શકે છે. આ સમયથી આરંભીને આજ સુધીમાં આ ઉપાધિએ અવનિતી જે અધોગતિ કરી છે, ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાથી માંડીને અઢારમા સૈકા સુધી આખા યુરોપનું જે નિકંદન કાઢી નાંખ્યું છે, અને ચીન તથા આર્યાવર્તને પણ પ્રસંગોપાત્ જે પાયમાલીમાં ગિતાર્યો છે તેનો સંક્ષિપ્ત સાર નીચે મુજબ છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ૪૩૦ માં ગ્રીસની રાજ્યધાની આર્થેન્સમાં એવી બચંકર મરકી ચાલી હતી કે તેથી વસ્તીવાળા ભાગે વેરાન થઈ તેની જગ્યાએ વનો બન્યાં હતાં.

ઈ. સ. ૯૬ થી ૧૧૬ સુધી યુરોપ તથા આફ્રિકામાં મરકીનો

ત્રાસ એવો લયંકર રીતે ચાલુ રહ્યો હતો કે તેથી ઈજિપ્ત, સીરીઆ અને લીલીઆ પ્રાંતો નિર્જન થયા હતા.

ઈ. સ. ૧૦૦ માં જરટીનિયન બાદશાહના સમયમાં રોમન રાજ્ય મરકીથી નષ્ટપ્રાય થયું હતું. કારણ આ મરકીનો ઉપદ્રવ લગભગ પચાસ વર્ષો સુધી એક સરખો ચાલુ રહ્યો હતો.

આ સમયથી માંડીને છેક તેરમા સૈકા સુધીમાં ચાલેલી મરકીનો ખાસ જાણવા લાયક ઇતિહાસ મળી શક્યો નથી. પરંતુ ઈ. સ. ૧૪૦૦ ના સૈકામાં પ્લેગ એવો સપાટો ચલાવ્યો હતો કે પૂર્વમાં ચીનથી માંડીને પશ્ચિમમાં છેક આયર્લેન્ડ સુધી એક સરખો ત્રાસ વર્તીવી મૂક્યો હતો. તે સમયે આ રોગને Black Death બ્લેક ડેથ એટલે કાળું મૃત્યુ એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. કેમકે જે આ રોગથી મરણાતો તેને ગાંઠ નિકળવા ઉપરાંત શરીર ઉપર કાળા ડાઘ પણ પડતા હતા. આ રોગ ચીનમાં પ્રથમ ઉત્પન્ન થયો હતો, અને તે ઉત્પન્ન થતી વખતે ધરતીકંપ, દુષ્કાળ વિગેરે આપત્તિઓ પણ તેની સાથે ઊત્પન્ન થઈ હતી. આ વખતના પ્લેગથી ચીનનો ચાળીશ કરોડ મનુષ્યોની વસ્તોમાંથી તેર કરોડ એટલે લગભગ ત્રીજા ભાગનાં મનુષ્યો મરણ પામ્યાં હતાં. અને પૂર્વ તરફના સર્વ દેશોમાં થઈ મરણની સંખ્યા ચોવીશ કરોડની ગણવામાં આવી હતી.

આજ સમયે એટલે ઈ. સ. ૧૩૩૪ માં ઈંગ્લાંડમાં પણ સખ્ત પ્લેગ ફાટી નિકળ્યો હતો, જેના લીધે મોટાં મોટાં શહેરો ખાલી થયાં હતાં. એકલા લંડનમાંજ એક લાખ મનુષ્યો મરી ગયાં હતાં, જેમાંથી અડધો લાખ મરણને તો એકજ ખાડમાં દાટવામાં

આવ્યા હતાં. વળી નોરવીચ નામના શહેરમાં ૬૦ હજાર મૃત્યુ નોંધાયા હતાં.

ઈ. સ. ૧૬૬૪ માં ફરીથી લંડનમાં એવો સખ્ત પ્લેગ ફાટી નિકળ્યો હતો કે જેની આગળ આપણા દેશનો પ્લેગ કંઈ પણ હિસાબમાં નથી. લોકો આમ તેમ નાશી જતા હોવાથી ગાડીઓના ભાડાના ભાવ ૨૫ થી ૩૦ ગણ વધી ગયા હતા. પ્લેગવાળા ઘર કે મનુષ્યો સાથે કોઈ પણ સંપર્ક રાખતું નહોતું. પ્લેગવાળા ઘરોના દ્વારો ઊપર જ્યાં ત્યાં “ પ્રભુ ! દયા કરો ! એવા શબ્દો ટાંગવામાં આવતા હતા. રસ્તા ઊજડ થયા હતા, અને શહેર ભયંકર ખતી મયું હતું. મડદોઓને ઊંડી ખાઈઓમાં ફેંકી દેવામાં આવતાં હતાં. તે વખતે હોસ્પિટાલોમાં આવેલા દરદીઓને મારી નાંખીને નર્સો તેમના શરીર ઉપરનાં વસ્ત્રાભૂષણો લેઈ લેતી હતી. મૃત્યુનું પ્રમાણ એટલું બધું પ્રચંડ હતું કે માત્ર ત્રણ માસમાંજ એક લાખ મનુષ્યોનો સંહાર થયો હતો. બીજા વર્ષે આગ લાગી હતી જેમાં ૧૪૦૦૦ ઘરો તથા ૮૯ દેવાલયો બળી ભસ્મીભૂત થયાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૮૭૧-૭૩ ના સમયમાં પ્રથમ યુનાનના પર્વતોમાં પ્રારંભ થઈ ચીન ઉપર પ્લેગની સ્વારી ગઈ હતી. અને ૧૮૯૪ માં કંતાનમાં એવો સખ્ત પ્લેગ ચાલ્યો હતો કે માત્ર બે અઢી માસમાંજ ચાળીશ હજાર મનુષ્યોનો ભોગ લીધો હતો. ત્યારબાદ એકાદ માસમાંજ હોંગકોંગ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૯૬માં ફરીથી હોંગકોંગ અને કંતાનમાં પ્લેગનો ઉપદ્રવ ચાલ્યો હતો, જ્યાંથી આગળોટ મારફતે મુંબાઈમાં ચેપ ફાળવ મુઠા આખા આર્યાવર્તમાં પ્રસરી આજકાલ સત્યાનાશવાળી રહ્યો છે.

આપણા દેશમાં ચાલેલા પ્લેગનો ઇતિહાસ.

આ દેશમાં પહેલવહેલો પ્લેગ ક્યારે દાખલ થયો તેનો ખાત્રી લાયક ઇતિહાસ મળી શકતો નથી. ચરક, સુશ્રુત, વાગ્ભટ વિગેરે પ્રાચીન વૈદ્યક ગ્રંથોમાં તેના વિષે સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ પ્રજાપરાધ એટલે બુદ્ધિપૂર્વક કુદરતી નિયમો વિરૂદ્ધ વર્તન ચલાવી કરેલા અપરાધોના લીધે ઉત્પન્ન થતા સંક્રામક એટલે મહામારી જેવા રોગો વિષે ટુંકામાં કંઈક ઇશારા કરેલા છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે છેક પ્રાચીનકાળમાં પણ કદાચ આવા રોગો ઉત્પન્ન તો થતાજ હશે, પરંતુ તે કવચિતજ ઉદ્ભવતા હશે. અને આપણાથી તેઓની જોખમી તેવી શાન્તિ નહિ થતી હોય. જેથી આવા રોગોને શારીરિક દોષોથી ઉત્પન્ન થતા માનવાને બદલે પાપમૂલક એટલે કુદરતી ધર્મ વિરૂદ્ધ અધાર્મિક વર્તન ચલાવી મનુષ્યોએ જોહરી લીધેલા ઇશ્વરી પ્રાપ્તિ લીધે ઉત્પન્ન થતા માની આપણાદિકની સહાયતા લેવા કરતાં મનુષ્યો પુણ્યભોજન અર્થાત્ મજન, યાગાદિક ધર્મકાર્યો કરવામાં વિશેષ પ્રવૃત્તિ કરતાં હશે. જેથી ચિકિત્સા શાસ્ત્રોમાં તેઓ વિષે વિશેષ વિવેચન નહિ કરવામાં આવ્યું હોય. અને તેથી આ દેશમાં પ્લેગની શરૂઆત થયાનો જુનામાં જુનો ઇતિહાસ જે મળી આવે છે તે એ છે કે:—

ઇ. સ. ના ચૈદમા સૈકામાં પૂર્વના દેશોમાં જે પ્લેગ ચાલવાથી એકલા ચીનમાંજ તેર કરોડ મનુષ્યોનો નાશ થયો હતો. એજ પ્લેગનો ચેપ આ દેશમાં પણ દાખલ થઇ ૧૭૪૫ થી ૧૭૯૯ સુધી ચાલ્યો હતો.

ઇ. સ. ના પંદરમા સૈકામાં એટલે ૧૪૩૮ માં તેમજ સોળમા સૈકાના ૧૫૭૪ થી ૧૫૯૫ સુધીના સમયમાં ફરીથી આ રોગની સ્વારી આવી હતી.

ઇ. સ. ના ૧૭ મા સૈકામાં એટલે ૧૬૧૧ થી ૧૬૧૮ સુધી આ દરદનો સખ્ત ઉપદ્રવ ફાટી નિકળ્યો હતો. આ વખતે જહાંગીર બાદશાહનો રાજ્ય અમલ હતો.

આ પ્લેગના સંબંધમાં એક મુસલમાન લેખકે લખેલું છે કે:—

એક દિવસ પ્રાતઃકાળમાં વાયુના સ્થંભ જેવી આકૃતિ વાળા કંઈક પદાર્થ જોવામાં આવ્યો, અને ત્યારપછી કેટલાએક સમય સુધી એ સ્તંભ દરરોજ અડધો કલાક દેખાવ દેતો હતો. આ સ્તંભ દેખાયા પછી એજ દિશામાં સોળ દિવસ સુધી એક વિચિત્ર નક્ષત્રનો ઉદય થયો હતો. આ નક્ષત્ર તેજસ્વી હોવા છતાં તેની બે, ત્રણ લાંબી પુંછડીઓમાં તેજ નહોતું. આ નક્ષત્ર દેખાયા પછી તરતજ પ્લેગનો ઉપદ્રવ શરૂ થયો, અને પ્રથમ ઉદરો ઉપર અસર થઇ મરુ-બોમાં લાગુ પડ્યો.

આ વખતે એટલે ઇ. સ. ૧૬૧૮ માં આગ્રામાં સખ્ત પ્લેગ આલવાથી જહાંગીર બાદશાહ ત્યાંથી નીકળીને અમદાવાદમાં આવીને રહ્યો હતો. પરંતુ ત્યાં પણ પ્લેગ શરૂ થવાથી બાદશાહે કોષમાં બંદાઈને અમદાવાદને “બીમારીસ્તાન” એવું નામ આપ્યું.

વળી મી. એડવર્ડ્સેરી નામનો ઇંગ્લેન્ડ મુસાફર “પૂર્વ હિન્દુ-સ્થાનની મુસાફરી” નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે:— સને ૧૬૧૮

ના મે માસમાં આ રોગે અમદાવાદની બેટ લીધી હતી, અને અમને પણ તેનો સ્વાદ મળ્યો હતો. અમારું આખું કુટુંબ આ રોગથી મરણ પામ્યું હતું. જે આ રોગથી મરતું હતું તેની છાતીમાં એક મોટો કાળો ડાઘ પડી જતો હતો, અને તેનું માંસ એટલું બધું ઉજ્જી થઈ જતું હતું કે તેના શરીર ઉપર હાથ પણ મુકી શકાતો નહોતો.

આ પછી ઈ. સ. ૧૭૦૪ થી સાત સુધી હિન્દુસ્થાનમાં મરડી આલ્યા પછી સને ૧૮૧૧-૧૨ માં અમદાવાદમાં ફરીથી મરડીએ દેખાવ દીધો હતો.

આ વખતની મરડીના સંબંધમાં લખતાં સર જેમ્સ કર્નાક જણાવે છે કે આ સમયે એટલે ઈ. સ. ૧૮૧૧-૧૨ માં ચાલેલી મરડીથી અમદાવાદની વસ્તીનો લગભગ અડધો ભાગ એટલે એક લાખ મનુષ્યો મરણ પામ્યાં હતાં. શખને ઉપાડનાર કોઈ મળતું નહોતું. એટલુંજ નહિ પરંતુ બાળવાની કાઠી પણ મળતી નહોતી; જેથી મકાનોનાં છાપરાં તોડીપાડીને મડદાં બાળવામાં આવતાં હતાં, અને આખરે અડધાં બળેલાં મડદાંને સાબરમતીમાં ફેંકી દેવામાં આવતાં હતાં. મડદાં ઉપાડવાનું તેમજ બાળવાનું કામ સ્ત્રીઓ પણ કરતી હતી.

ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં કેદારનાથમાં અને ૧૮૩૬ માં બોધપુરના રાજ્યમાં આ રોગ આલ્યો હતો.

આ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રસંગે આ દેશમાં પ્લેગની પધરામણી થયા પછી છેવટની પધરામણી ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં ચીન તરફથી આગબોટ મારફતે મુંબાઈમાં થઈ હતી. અને ત્યાંથી ક્રમે ક્રમે આખા

આર્યાવર્તમાં પગપેસારો કર્યો હતો. જે તદ્દન નાશુદ્ધ ન થતાં હજી સુધી પ્રસંગોપાત સ્થળે સ્થળે દેખાવ દીધાં કરે છે, અને અસંખ્ય મનુષ્યોને માઆપ વિનાના, ભાઈ ભાંડુ વિનાના, ઇષ્ટ મિત્ર વિનાના કિંવા સ્ત્રી પૂત્ર વિનાના કરી નાખે છે, છતાં જાણે આ દેશ છોડવો ગમતોજ ન હોય ને તેમ વળી આ વર્ષે અધિક ઉત્સાહમાં આવી અનેક મનુષ્યોનું સત્યાનાશ વાળવા માંડ્યું છે.

આ ઉપાધિથી આ દેશની વસ્તીની કટલી બધી પાયમાલી થવા પામી છે તે જાણવા સાંઈ ઇ. સ. ૧૮૯૬ થી ૧૯૧૦ સુધીમાં તેના ભોગ થઈ પડેલાં મનુષ્યોની મરણ સંખ્યાના દર વર્ષના આંકડા આ નીચે આપવામાં આવે છે જે ઉપરથી ખાતરી થશે.

સને ૧૮૯૬ ના અક્ટોબરથી ડીસેમ્બર સુધી.	૧૧૭૦૪
„ ૧૮૯૭	૧૬૦૦૦
„ ૧૮૯૮	૧૮૦૦૦
„ ૧૮૯૯	૧૪૫૦૦૦
„ ૧૯૦૦	૯૩૦૦૦
„ ૧૯૦૧ (દેશી રાજ્યો સુદ્ધા.)	૨૮૭૦૨૭
„ ૧૯૦૨	૫૭૬૩૬૫
„ ૧૯૦૩	૮૮૩૦૭૬
„ ૧૯૦૪	૧૧૪૩૯૯૩
„ ૧૯૦૫	૧૦૬૯૧૪૦
„ ૧૯૦૬	૩૫૬૭૨૧
„ ૧૯૦૭	૧૩૧૫૮૯૨

„ ૧૯૦૮	૧૫૬૪૮૦
„ ૧૯૦૯	૧૭૮૮૦૮
„ ૧૯૧૦	૫૧૧૨૦૨
				<hr/>
				૬૮૮૨૪૦૮

આ પ્રમાણે મરડીથી થયેલાં જે મરણો નોંધાયાં છે, તે સિવાય બીજાં પણ કેટલાંએ મરણો આ રોગથી થયેલાં હોવાં જોઈએ; પરંતુ તેનો કંઈપણ અડસટો નિકળી શકે તેમ નથી. કેમકે મરડીથી થયેલાં ઘણાંખરાં મરણો તેના સંજ્ઞાધિઓએ છુપાવ્યાં હશે. જેથી નોંધવામાં નહિ આવ્યાં હોય એમ માનવાને પણ કારણ છે. અને તેથી કુલ મરણોની સંખ્યા લગભગ પોણા કરોડ પણ થઈ હોય તેમ માનવાને પણ વાંધો નથી. વળી આ સંખ્યામાં સને ૧૯૧૧ થી આજ સુધીનાં મરણોની સંખ્યા હિમેરવામાં આવે તો એક કરોડ કરતાં પણ વધારે મનુષ્યોનું સત્યાનાથ આ બીમારીએ વાળ્યું છે એવી સહેજ ખાત્રી થયા સિવાય રહેજ નહિ.

પ્રકરણ બીજું.

પ્લેગ ઉત્પન્ન થવાનું ભવિષ્ય સુચવનારાં ચિન્હો.

સામાન્ય દૃષ્ટિથી જોતાં જો કે પ્લેગ, દારૂનું દુષ્કાળ, ઘોર યુધ્ધો વિગેરે ઉપદ્રવો અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થઈ આવતા હોય એમ સમજાય છે, પરંતુ ખારીક દૃષ્ટિથી જોતાં તેમ નથી. કારણ કે આવી આક્રમકો ઉત્પન્ન થવા પહેલાં થોડાક સમય અગાઉ કેટલાંએક ભવિષ્યસૂચક એટલે અગાઉથી ચેતવણી આપનારાં અરિષ્ટો ઉત્પન્ન, થાય છે કે જેઓ ઉત્પાતોના નામે ઓળખવામાં આવે છે.

કુદરતે જો તે વસ્તુઓમાં સ્થાપન કરેલા સ્વભાવિક ધર્મને છોડીને તે તે વસ્તુઓ જ્યારે અકુદરતી ભાવને ખારણુ કરે છે ત્યારે તે ઉત્પાતના નામે ઓળખાય છે. આવા ઉત્પાતો અનેક છે, અને તે જો દેશમાં થાય છે ત્યાં દુષ્કાળ, મરકી, ઘોર યુધ્ધો વિગેરે ઉત્પન્ન થઈ દેશ, રાજ્ય કિંવા પ્રજાનો ક્ષય થાય છે.

દેવતાઓની પ્રતિમાઓ અકસ્માત્ હમવા કે રડવા લાગે, ભાગી જાય કે પડી જાય, તેમાંથી લોહી જેવા પ્રવાહીઓ નીકળવા લાગે, જળમાં વસનારાં પ્રાણીઓ સ્થળમાં અને સ્થળમાં વસનારાં પ્રાણીઓ જળમાં તેમજ વસ્તીના જીવો વનમાં અને વનના જીવો વસ્તીમાં આવીને વમવા લાગે, ગીધ, કાગડા, મોર, મેડક વિગેરે પ્રાણીઓ રાત્રિએ ભ્રમણ કરવા લાગે, સર્પાદિકને છોડી બીજા જીવો પોતાનાં ખમ્ખાઓનું ભક્ષણ કરે, અન્ય જાતિના પશુ નરો અન્ય જાતિની

માદાઓ સાથે મૈથુન કરવા લાગે, ધર્મનો લોપ થઇ સન્માન નાંદ
 કરવા લાયક દુરાચારી કિંવા પાખંડીઓનો સત્કાર અને શીલ સંપન્ન
 સાધુ પુરોહીની અવગણના થવા લાગે, વૃક્ષોમાં પત્રોની જગ્યાએ ફુલો
 કિંવા ફળો, ફળોની જગ્યાએ પત્રો વિગેરે અવ્યવસ્થા થતી દૃષ્ટિએ
 આવે, કુદરતી નિયમ પ્રમાણે વ્યવસ્થિત રીતે પ્રવર્તતી રૂતુઓ
 અનિયમિત થઇ જાય અને તેથી અનાવૃષ્ટિ કિંવા અતિવૃષ્ટિ થવા
 લાગે, યોગ્ય સમયે પ્રચંડ ટાઢ, તાપ કિંવા વર્ષાદ પડવા લાગે,
 વર્ષાનો ધણોખરો ભાગ મેઘાડંબર છવાએલો રહે, યોગ્ય સમયે જોઇતી
 ટાઢ, તાપ કિંવા વર્ષાદ ન પડતાં ન જોઇએ ત્યારે પડવા લાગે અને
 તેથી જૂતળ ઉપરની હવામાં વિષમપણું થવા લાગે, વૃક્ષો અકાળમાં
 ફળવા લાગે. ચોમાસાની રૂતુ છોડીને બીજા સમયમાં મેઘ ધનુષ્યો
 દેખાવા લાગે અને તે સૂર્યના સન્મુખ ન હોય, અકસ્માત્ વૃક્ષો તૂટી
 પડવા લાગે, પશુ, પક્ષીઓ ખોતખોતાનાં બાળકોને ત્યજી દેવા લાગે,
 જળના બદલે ધૂળ, રક્ત, પાષાણ, સિંધવ વગેરે અસ્વભાવિક વસ્તુ-
 ઓની વૃષ્ટિ થાય, વારંવાર ધરતીકંપો થાય, ઉપરાજાપરી ચંદ્ર સૂર્યનાં
 અહણ થાય, ધૂમકેતુઓ-પુંછડીઆ તારાઓ ઉદય થાય, વારંવાર વી-
 જળીઓ પડે, ઉલ્કાપાત થાય, અંધકાર થાય, તારાઓ તુટી પડવા
 લાગે, દીશાઓ જાણે સંગતી હોય ને તેવી દૃષ્ટિએ પડે, વાયુ તીક્ષ્ણ-
 ભયંકર શબ્દયુક્ત વાય, ગ્રહોમાં યુદ્ધ થાય, ખેતીવાડીના પાકો બગડી
 જાય, તીડ, કીડા, કાતરા, સાપ, જંદરો વિગેરે પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ
 અકસ્માત્ રીતે વધી જાય અને એવાજ બીજા આશ્ચર્યજનક બનાવો
 ઉપસ્થિત થાય તો તે ઉત્પાતો કહેવાય છે. અને મહામારી મરણી,
 ઘોર યુદ્ધ, પ્રજા ક્ષય, દારૂજી દુષ્કાળ કિંવા એવાજ બીજાં ઘોર

અરિષ્ટા નજીકમાં આવવાનાં ભવિષ્યસૂચક ચિન્હો એટલે આગળથી ચેતવણીઓ છે.

આવી જાતની ઉપાધિઓ ધણુકરીને એક બીજા સાથે સંબંધ ધરાવે છે, અને તેથી તેઓ પૈકીની જ્યારે એકાદ દર્શન દેછે, ત્યારે તે સ્વતંત્ર રીતે એકલીજ નહિ વિચરતાં બીજી આપત્તિઓને પણ પોતાની સાથેજ તેડી લાવે છે; અગર તો પોતાનો અમલ પૂર્ણ કરવાની પૂર્વેજ બીજી આક્રમને ચાર્જ સોંપે છે. ઉદાહરણ તરીકે મરકી જેવા એકાદ ઉપદ્રવે પ્રથમ દર્શન દીધા પછી થોડાજ સમયમાં દુષ્કાળ, કાલેરા, ત્રિદોષ વિગેરે મહા અનર્થકારક ઉપાધિઓ અનુક્રમે સ્થાન લેછે. અને આ રીતેજ સને ૧૮૯૬ માં મરકી શરૂ થયે તે પહેલાં બે, ત્રણ વર્ષ અગાઉ અતિ વૃષ્ટિ, હિન્દુ મુસલમાનનું પ્રચંડ હુલ્લડ વિગેરે ઉત્પાતો થયા હતા, તેમજ મરકી શરૂ થયા પછી નામદાર મહારાણીનું મરણ, છપ્પનીઆ જેવો દારૂણ દુષ્કાળ, કાલેરા, તીડ વિગેરે ઉત્પાતો ભોગવાઇ ચૂક્યા છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ ચાલુ સાલની મરકી શરૂ થતા પહેલાં પણ ધોર યુદ્ધ, રેલુ-ઓની અનિયમિતતા, અતિ વૃષ્ટિ વિગેરે ઉત્પાતોની આપદ ભોગ-વાઇ ચુકી છે.

પ્રકરણ ત્રીજું.

પ્લેગ ઉત્પન્ન થવાનાં કારણો.

પ્લેગની ઉત્પત્તિનાં કારણો વિષે ધણાએક મતભેદ પડે છે, જેઓ પૈકી મુખ્ય આ પ્રમાણે છે.

જિંદરોમાં પ્લેગ લાગુ પડી પછી તે બીજાં પ્રાણીઓમાં ફેરી રીતે ફેલાય છે ? તે સંબંધિ શોધ જોળ માટે નીમાએલી મુંબાઇ સરકારની સલાહકારક કમિટિએ સને ૧૯૦૫ થી ૧૯૦૯ સુધી ચલાવેલી શોધના પરીણામનો રિપોર્ટ બહાર પડ્યો છે. તેનો સાર નીચે મુજબ છે.

(૧) મનુષ્યોમાં જે પ્લેગ ફેલાય છે, તે પ્લેગની સાથે ધણા ભાગે ગાંઠ હોય છે; અને મનુષ્યોની અંદર આ રોગ પ્લેગવાળા જિંદરોમાંથી સીધી રીતે આવે છે. જિંદરોમાં પ્લેગ આત્મા પછી એક પખવાડીએ મનુષ્યોમાં પ્લેગ શરૂ થાય છે. જિંદરો સિવાયના બીજા કાઇ પણ પ્રાણી દ્વારા મનુષ્યોમાં પ્લેગ ફેલાયાનો કાઇ પણ પુરાવો મળતો નથી.

(૨) જિંદરોમાં પ્લેગ શી રીતે ફેલાય છે તે વિષે એવું સાબિત થયું છે કે:—

(એ) જિંદરોના ચાંચડા પ્લેગવાળા જિંદરોનું લોહી ચુસીને તે લોહી બીજા જિંદરોમાં ફેલાવે છે. પ્લેગવાળા જિંદરોના લોહીમાં પ્લેગના જંતુઓ હોય છે, જે ચાંચડાની હોજરીમાં વૃદ્ધિ પામે છે;

અને પ્લેગવાળું લોહી શરીરમાં દાખલ થયા પછી ત્રણ અઠવાડીએ તે ચાંચડો પ્લેગના ચેપને બીજા જિંદરોમાં લેઈ જાય છે. વળી પ્લેગથી મુએલા જિંદરોને બીજા સારા જિંદરો કાપી ખાય છે, અને એમ પ્લેગથી મુએલા જિંદરોના શરીરમાં પ્લેગના પુષ્કળ જંતુઓ હોય છે, જે બીજા સારા જિંદરોને લાગુ પડે છે. જેથી આકુળ વ્યાકુળ થઈ તેવા જિંદરો ઠામ, ઠામ નાસલાગ કરતા મરણ પામે છે, અને ઘેરાઘેર પ્લેગનું ઝેર ફેલાવે છે.

(બી) જે પ્લેગ લાગુ પડેલા જિંદરોને તનદુરસ્ત જિંદરોથી અલગ પુરી રાખવામાં આવે તો પ્લેગ ફેલાવા પામતો નથી. રાગે ચાંચડો બીજા જિંદરોમાં જઈ શકતા નથી. રોગવાળા જિંદરોમાંથી ચાંચડો ફેલાવાને લીધેજ તનદુરસ્ત જિંદરોમાં આ રોગ ફેલાય છે, અને એ ચાંચડોના બળ પ્રમાણેજ પ્લેગ સખ્ત કે નરમ રૂપમાં ચાલુ થાય છે.

એટલા માટે કમીટી એવા મત ઉપર આવી છે કે સારા જિંદરોમાં પ્લેગનો ફેલાવો પ્રથમ પ્લેગ લાગુ પડેલા જિંદરોના ચાંચડાથીજ થાય છે.

(૨) મનુષ્યોમાં પ્લેગનો ફેલાવો એવી રીતે થાય છે કે:—

(એ) બ્યુબોનિક પ્લેગ એટલે ગાંઠવાળી મરકી સીધી રીતે એક મનુષ્યમાંથી બીજા મનુષ્યને લાગુ પડતી નથી. પ્લેગની હોસ્પિટાલોમાં પ્લેગના દરદીઓની સારવાર કરનારાઓને પ્લેગ લાગુ પડ્યાના બનાવો બન્યા નથી. પરંતુ—

(બી) મનુષ્યોમાં લાગુ પડતી ખરી મરકી હમેશાં જિંદરોમાં

લાગુ પડતી મરકી સાથે સંબંધ રાખે છે. ઊંદરોમાં ફેલાતો આ રોગ ઊંદરના ચાંચડોની મોટી સંખ્યા ઉત્પન્ન કરે છે, અને ઊંદરો મરવાથી આ ચાંચડો મનુષ્યોના શરીર ઉપર આવે છે.

(સી) ઊંદરોના ચાંચડો ધણું ધીરે ઊંદરોની ગેર હાજરીમાંજ મનુષ્યોને કરડે છે.

(ડી) પ્લેગના જંતુઓવાળા ઊંદરોના ચાંચડો પ્લેગવાળા ધરોમાંથી પકડી લીધા હોય કેવા નાશ કર્યો હોય, તો પ્લેગનો ફેલાવો ઓછો કરી શકાય.

(ઇ) જો કે દોર, ઘોડાં, કુતરાં અને મરધાઓને પ્લેગ થતો નથી, પરંતુ પ્લેગ લાગુ પડે તેવાં પ્રાણીઓ જેવાં કે વાંદરાં, માંકડાં, કુકરો વિગેરેને પ્લેગના ચેપવાળા સ્થળમાં રાખવામાં આવે તો તેઓને પ્લેગ લાગુ પડે છે. છતાં એવા સ્થળે પણ જો તેઓનું ચાંચડોથી રક્ષણ કરવામાં આવે તો તેઓ પ્લેગથી મુક્ત રહી શકે છે.

(એફ) મરકીના ફેલાવાની બીજી સંભવિત રીતોનો અનુભવ લેવાના વિચારથી કમીટીએ બીજા પણ સંખ્યાબંધ પ્રયોગો કરી જોયા છે, અને તેથી માલમ પડ્યું છે કે:—

કુકર, વાંદરાં, ઊંદરો વિગેરે પ્રાણીઓ કે જેઓને પ્લેગ લાગુ પડી શકે છે, તે જનતાં નિરોગી પ્રાણીઓને બીજાં મરકીવાળાં પ્રાણીઓ સાથે રાખવામાં આવે અને જો કે એ પ્લેગ વિનાનાં પ્રાણીઓ પ્લેગવાળાં પ્રાણીઓના મળથી અતિશય ખગડેલી જમીન ઉપરથી પોતાનો ખોરાક લે, તોપણ જો તે જગ્યામાં ચાંચડો ન હોય તો એકની મરકી બીજાને લાગુ પડતી નથી.

કુકરો વિગેરે પ્લેગનો ભોગ થઇ પડવાને લાયક પ્રાણીઓને પ્લેગના ખોરાકથી લીધેલી જમીન ઉપરનો ખોરાક ખવડાવવામાં આવ્યો તો પણ તેઓને મરકી લાગુ પડી નહોતી.

પ્લેગવાળા દરદીના મળમાં પ્લેગના જંતુઓ હોય છે, અને તેથી પ્લેગવાળા દરદીનું બિછાતું વિગેરે પ્લેગના જંતુવાળા મળ, મૂત્રથી બગડેલું હોય છે, છતાં એ બિછાના ઉપર જેમને પ્લેગ જલદી લાગુ પડી શકે એવાં પ્રાણીઓને ખવડાવવાથી કે સુવાડવાથી પણ એ મળ, મૂત્ર ચેપી હોય એમ માલુમ પડેલું નથી.

એટલા માટે કમીશન એમ ધારે છે કે આ રોગનો ચેપ મનુષ્યોને એક બીજા મારફતે કિંવા પ્લેગ લાગુ પડેલા બીજા પ્રાણીના વપરાશમાં આવેલા ખોરાક, બિછાનાં કે મળ, મૂત્ર મારફતે લાગુ પડતો નથી. જો કે આ દરેકમાં જંતુઓતો હોય છે, પરંતુ તે બીજા મનુષ્યને ઉપદ્રવ કરી શકે તેવી બળવાન હાલતમાં હોતા નથી. અને તેથી આ રોગ પ્લેગ લાગુ પડેલા ઊંદરોના ચાંચડા મારફતે જ મનુષ્યોને લાગુ પડે છે.

(૪) પ્લેગના ફેલાવા માટે અનુકુળ રતુ કંઈ છે, તે વિષે કમીટી નીચેના અભિપ્રાય ઉપર આવી છે.

(એ) સામાન્ય સ્થિતિમાં મનુષ્યો, વાંદરાં, માંકડાં, કુકરો, ઊંદરો અને ચાંચડાના શરીરની બહાર વસીને પ્લેગનાં જંતુઓ વધારે વખત સુધી જીવી શકે કે કેમ ? એ વિષે કમીટીને કંઈ પણ પુરાવો મળ્યો નથી.

(બી) પ્લેગની ખાસ રતુ કંઈ તેનો નિર્ણય થયો નથી, કેમ

કે મોટાં શહેરામાં પ્લેગ આખું વર્ષ કાયમ રહી શકે છે; અને ચોમાસાની રેતુ સિવાય પણ મનુષ્યોમાં તથા હિંદોમાં તીવ્ર પ્લેગના કેસો બનતા જોવામાં આવે છે.

(સી) ગામડાઓમાં આવો બનાવ કવચિત અપવાદ તરીકે જ હોય છે, એટલે મોટાં શહેરોની માફક ત્યાં પણ પ્લેગ બધું રહી શકે છે એવો સંતોષકારક પુરાવો મળ્યો નથી,--ગામડાઓમાં દર વર્ષે પ્લેગનો ઉપદ્રવ થવાનું સંભવિત કારણ બહારથી આવેલો ચેપ જ હોય છે.

(ડી) એવો કંઈ પણ પુરાવો મળતો નથી કે હિંદો પોતાની મેળે જ દુરનાં સ્થળો સુધી જઈને પ્લેગનો ફેલાવો કરે છે. બહુ કરીને તેઓ તો નજીકના સ્થળોમાં જ ચેપ લઈ જાય છે. પરંતુ જે પ્લેગ એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં આવેલો હોય છે તે બહુ કરીને મનુષ્યોનાં શરીર મારફતે જ આવેલો હોય છે. વળી વેપારની ચીજો મારફતે પણ હિંદો તથા ચાંચડો ઇમ્પોર્ટ થાય છે એટલે એક દેસથી બીજા દેશમાં જાય આવે છે.

મુંબઈ સરકારે નિમેલા કમીશનના આ અભિપ્રાયથી સમજાય છે કે પ્લેગનો ઉપદ્રવ ચાલવાનું કારણ એક જાતના જંતુઓ છે, કે જે જંતુઓ પ્રથમ હિંદોને લાગુ પડે છે, અને તેઓના રક્તમાં, મળ, મૂત્ર અને કફમાં તેમજ તેઓને થતી ગાંઠોમાં પણ પ્રસરી જાય છે. આવા હિંદોમાં ચાંચડો ઘણા થાય છે, જેઓ આ હિંદોનું લોહી ચુસે છે, જેથી તે રૂધિર મારફત તેઓના શરીરમાં જંતુઓ દાખલ થઈ તેઓની હોજરીમાં વધે છે. પછી એ ચાંચડો મનુષ્યોને હંશ મારી તેઓમાં પ્લેગના જંતુઓ દાખલ કરે છે, અને એ રીતે

મનુષ્ય જાતિમાં પ્લેગ ફેલાય છે; જેથી એવા ઊંદરોને જે હરકાષ રીતે ઓછા કરવામાં આવે તો પ્લેગનો ફેલાવો થતો અટકાવી શકાય એમ ધારી પ્લેગથી મુલેલા કિંવા પ્લેગ લાગુ પડેલા ઊંદરોને પકડીને ખીજા દુરના સ્થળે ફેંકી દેવા, મારી નાંખવા કિંવા આળી મુકવા સેંકડો રૂપિયાના ભોગે પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. અને એ રીતે ઊંદરોનો નાશ થવાથી તેઓના શરીર સાથે સંબંધ ધરાવતા ચાંચડોનો પણ નાશ થઈ તેઓની મારફતે પ્રસરતા પ્લેગના જંતુઓનો ઉપદ્રવ ઓછો થાય એ માનવા યોગ્ય છે. પરંતુ એ ઊંદરોને પણ લાગુ પડ્યા સિવાય હવા કિંવા ભૂપૃષ્ઠ પર સંચિત થઈ રહેલા તેમજ પ્રતિદીન નવિન ઉત્પન્ન થતા મૂળ જંતુઓનો નાશ થાય કે કેમ? એ વિચારવા ભોગ છે. અને તેથી એમ ઊંદરો અને ચાંચડોનો નાશ કરવા છતાં પ્લેગનો ઉપદ્રવ ખંધ થાય છે કે કેમ? તે વિષે કલકત્તાની મ્યુનિ-સિપાલીટીના હેલ્થ ઓફીસર ડૉક્ટર કેકે લાંબા સમય સુધી અનુભવ લેઈ હાલમાં એવો અભિપ્રાય જાહેર કર્યો છે કે:—

એ વાત તો સારી પેઠે જણીતીજ છે કે મેડીકલ ખાતાના ઓફીસર સાહેબોની સલાહ પ્રમાણે લાંબો ઊંદરોનો નાશ કરવામાં આવ્યો છે, કે જે સાહેબોએ ઊંદરોને પ્લેગનો ચેપ એક સ્થળેથી ખીજા સ્થળે લેઈ જનારા માન્યા હતા. લગભગ વીશ વર્ષો સુધી આવી ભૂલ થયા પછી હાલમાં કેટલાએક મેડીકલ અમલદારો તરફથી શોધી કઢાયું છે કે પ્લેગના ફેલાવા સાથે ઊંદરોને કંઈ પણ સંબંધ નથી. આ અમલદારો પૈકી એક તો કલકત્તા મ્યુનિસિપાલ કાર્પો-રેશનના હાલના હેલ્થ ઓફીસર ડૉક્ટર કેકે છે. કે જેઓ ખીજાં કેટલાંએક કારણો સાથે નીચેનું મજબુત કારણ આપી ઊંદરોનો નાશ કરવાની રીતનું ખંડન કરવાને મજબુત આગ્રહ કરે છે.

જો કે જિંદગીનો નાશ કરવાથી પ્લેગનો ફેલાવો થતો અટકાવી શકાય એમ મનાય છે. પરંતુ ઘણા ખરા જીજ્ઞાસુઓમાં પ્લેગથી બનતા કેસો અને જિંદગીનો નાશ કરવાને માટે કરવામાં આવેલો પ્રયત્ન એ બંને વચ્ચે કંઈ પણ સંબંધ રહ્યો નથી.

દાખલા તરીકે ચોથો વિભાગ કે જ્યાં જિંદગી પકડવાનું કામ ઘણાં વર્ષોથી થતું નથી, ત્યાં પ્લેગ મજબુત રીતે નબળો પડ્યો છે; ત્યારે પ્રથમ વિભાગ કે જ્યાં છેલ્લાં પાંચ વર્ષોથી અખંડ રીતે પ્રયત્ન જારી રાખી પચ્ચીસથી એંશીટક સુધી કુલ જિંદગીનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો, ત્યાં આગળ પ્લેગથી થતાં મરણોની સંખ્યા ઇ. સ. ૧૯૦૯ ની માફક ૧૯૧૨ માં પણ મોટાજ પ્રમાણમાં હતી. જો કે સને ૧૯૦૯ કરતાં આ વર્ષમાં એવડા જિંદગીનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો. તેવીજ રીતે બીજા વિભાગમાં સને ૧૯૧૧ કરતાં ૧૯૧૨ માં ત્રણગણા જિંદગીનો નાશ કરવામાં આવ્યો હતો તો પણ ૧૯૧૧ કરતાં બારમાં મરણોની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં થઈ હતી.

આ ઉપરથી જિંદગી મારવાની રીતને ખંડન કરવાનો સવાલ કારપોરેશનની હેલ્થ કમિટી આગળ નિર્ણય થવાને માટે આવવાથી, કેટલોએક વાદવિવાદ આપ્યા પછી નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો કે:-જિંદગી મારવાનું કામ તો હાલની માફક જો કે આગળ ઉપર પણ શરૂ રાખવું જોઈએ. પરંતુ આ ઘોટાળાનો વધારે ખાતરી લાયક રીતે નિર્ણય થવાને હેલ્થ ઓફીસરને વિનંતિ કરવી જોઈએ. કેમકે એ વાત તો સ્પષ્ટજ છે કે માત્ર કલકત્તાનાં મનુષ્યોના પ્રાણ રક્ષણની આવશ્યકતાનોજ આ પ્રશ્ન નથી, પરંતુ આખા આર્યાવર્ત ખલ્લે આખી અર્વાચના હિતનો પ્રશ્ન છે. કારણ કે જ્યાં જ્યાં પ્લેગ પ્રચંડ રીતે

આલે છે, ત્યાં ત્યાં ઊંદરોને મારવાને અઢળક રકમ ખર્ચાય છે. એવું માનીને કે તેઓ પ્લેગના જંતુઓને એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે લેઈ જવાનું કામ કરે છે. અને તેથી આવા સંભેગો વચ્ચે ભવિષ્યમાં કેવી રીતે કામ કરવું તે બદલ સલાહ આપવાને ડોક્ટર કેક શું નિર્ણય કરે છે તે જાણવાને કમિટી કુદરતી રીતેજ આતુર રહેશે.

માત્ર ઊંદરો અને તેઓના શરીર ઉપર ઉત્પન્ન થતા ચાંચડોજ પ્લેગનો ચેપ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે લેઈ જાય છે, અને તેથી તેઓનો નાશ કરવાથી ચેપ આગળ વધતો અટકે છે એવી માનીન-તામાં આ હકીકતથી મતભેદ ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેથી એવી શંકાને સ્થાન મળે છે કે ચાંચડોના સાધન સિવાય સીધી રીતે પણ કદાચ પ્લેગના જંતુઓ મનુષ્યોમાં દાખલ થઈ શકે. ઊંદરોનાં શરીરો સિવાય હવા કે ભૂપૃષ્ઠ ઉપર પણ તેઓ લાંબો વખત જીવી શકે, અને પોતાની જાતેજ એટલે ઊંદરો અને ચાંચડોના સાધન સિવાય બીજા કાંઈ અન્ય સાધન મારફતે પણ તેઓ એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે જઈ શકતા હશે; કિંવા જેવી રીતે એકાદ સ્થળે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયા હોય, તેવાંજ કારણોને લેઈ બીજા સ્થળે પણ કુદરતી રીતેજ ઉત્પન્ન થઈ શકતા હશે.

આ મતભેદમાં સત્ય શું રહેલું છે, તેનો નિર્ણય થવાને હજી ભવિષ્યમાં વિશેષ શોધખોળ કરવાને નામદાર સરકારને વિનંતિ કરી આજકાલના વિદ્વાન ડોક્ટરોનો આ બાબતમાં શું અભિપ્રાય છે તે તપાસવાને આપણે જરાક દૃષ્ટિ કરીએ.

જાપાનના પ્રખ્યાત ડોક્ટર કીટાસોટોએ શોધી કાઢ્યા મુજબ પ્લેગનું ખરું કારણ *Bacillus Pestis* બેસીલસ પેસ્ટીસ નામના એક જાતના જંતુઓ છે, જે વાત આજકાલના દરેક ડોક્ટરો કબુલ

કરે છે. અને વળી એ વાત પણ કબુલજ કરે છે કે આવી જાતના જંતુઓ ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ એક પ્રકારની ઝેરી હવા છે. જે સ્થળે અત્યંત મલીનતા, દુર્ગંધ, અને અંધારૂં રહી સૂર્યના પ્રકાશની તાણ પડે છે, તેવા સ્થળની હવા ઝેરી બની આ જાતના જંતુઓને જન્મ આપે છે, અને પછી તેઓ ઝડપઅંધ ચોગરદમ પથરાઈ જાય છે. અને દુર્ગંધીવાળી અંધારી જગ્યાઓ જેવી કે ઘરની મોળીઓ, ખાળ, ગટરો, પાણીચારાં, કાઠી ભરવાના ઓરડા, જાળરૂ વિગેરે કે ત્યાં પુરતો તડકો આવી શકતો નથી, તેમજ હમેશાં ભેજ કે ગંદકી કાયમ રહે છે, ત્યાં ભરાઈ રહી એકદમ વૃદ્ધિ પામે છે. પુરતા અજવાળાવાળી જગ્યા કે તડકામાં આ જંતુઓ ધ્રુવડની માફક જઈ શકતા નથી. પરંતુ ગંદકી અંધારૂં અને ભેજનો આશ્રય કરીને રહે છે. આવી જગ્યાઓ ઘરમાં ઘણા ભાગે ખુણે-ખોચરે હોય છે. અને તેથી ઊંદરો, કાળ અને ખીસકોલીઓ જેવાં જાનવરો કે જેઓ ઘણા ભાગે ઘરના ખુણાખોચરાઓમાંજ રહે છે, તેઓને એકદમ લાગુ પડે છે. આ જંતુઓ આંખથી દેખી શકાતા નથી. પરંતુ ઊંદરો, કાળ, અને ખીસકોલીઓનું ગાંઠ નિકળીને જથ્થા અંધ મરવું એજ તેઓ ઉત્પન્ન થયાની ચેતવણી છે. આવી રીતે મુએલા ઊંદરોને બીજા સાજા ઊંદરો ફેલી ખાય છે, જેથી મુએલા ઊંદરોના રૂધિર, માંસ વિગેરેમાં રહેલા જંતુઓ તેમના શરીરમાંપણુ દાખલ થવાથી તેઓને પણ પ્લેગ લાગુ પડી મરી જાય છે. વળી એ ઊંદરોને બીજા ઊંદરો ફેલી ખાય છે, અને તેથી તેઓને પણ પ્લેગ લાગુ પડવાથી આમતેમ નાસભાગ કરી આખરે મરી જાય છે. અને એ રીતે પ્લેગનો ચેપ ચોગરદમ ફેલાય છે.

આ સિવાય નીચેનાં સાધનો પણ પ્લેગનો ફેલાવો થવામાં સહાયજૂત થાય છે.

(૧) ઊંદરોના શરીર ઉપર સ્વભાવિક રીતે જ ચાંચડોનો વાસ વિશેષ હોય છે. આ ચાંચડો પ્લેગદુષિત ઊંદરોનું લોહી ચુસે છે, જેથી તેઓના શરીરમાં પ્લેગના જંતુઓ દાખલ થઈ તેઓની હોજરીમાં વધે છે. પછી જ્યારે આ ચાંચડો બીજા ઊંદરો કિંવા મનુષ્યોને દંશે છે ત્યારે તેઓના દંશદ્વારા પ્લેગના જંતુઓ બીજા પ્રાણીમાં પ્રવેશ થવાથી તેને પ્લેગ લાગુ પડે છે.

(૨) પ્લેગના જંતુઓ જે કે અજવાળા વખતે ધરતી બહાર જઈ શકતા નથી, પરંતુ રાત્રિના સમયે બહારની બાજુ જમીનઉપર તેમજ હવામાં સંખ્યાબંધ રીતે પથરાઈ રહે છે, અને તેથી તેવા સમયે ત્યાં આગળ જે જે પ્રાણીઓ તેઓના સંબંધમાં આવે છે તેઓને તે લાગુ પડી જાય છે.

આ રીતે આ રોગ જેમ ઊંદરો, ખીસકાલીઓ વિગેરે પ્રાણીઓની મારફતે લાગુ પડે છે. તેવીજ રીતે કાંઈપણ બીજા પ્રાણીની સહાયતા વિના સ્વતંત્ર રીતે પણ લાગુ પડી શકે છે, પરંતુ એમ આપોઆપ પ્રસરનારા રોગનો પ્રચાર ઘણાજ ધીમો અને અનિયમિત હોય છે. કારણકે પ્લેગના જંતુઓ હવા સાથે લાંબે સુધી ઉડી જઈ શકતા નથી.

પ્લેગના જંતુઓ ખીજ પ્રાણીના શરીરમાં દાખલ થવાનાં દારો.

ચાંચડોના દંશ સિવાય આરોગ્યાર સીધી રીતે લાગુ પડનારાં પ્લેગનાં જંતુઓ મુખ્યત્વે કરીને જે રસ્તે દાખલ થઈ શકે છે તે આ મુજબ છે—

(૧) પ્લેગના જંતુઓવાળા સ્થળની હવાનો શ્વાસ લેવાથી કિંવા પ્લેગનો દરદી શ્વાસ મૂકે, ખાંસી ખાય, છીંક કિંવા બરાડા પાડે તેનાં બીનાં રજકણો સારવાર કરનાર કિંવા જોવા આવનારના શ્વાસો શ્વાસમાં જાય તે મારફતે પણ જંતુઓ સારા મનુષ્યના શરીરમાં દાખલ થાય છે. આવા પ્રકારનો ભય ઘણું કરીને ન્યુમોનિક એટલે ફેફસાંના સોજા સાથેના પ્લેગમાં વિશેષ રહે છે.

(૨) હાથ, પગ કિંવા શરીરના કોઈપણ ભાગ ઉપર જખમ, ઉઝરડો કે કાપો પડેલો હોય, ચાંદી, ઘા, કે ગડગુમડું થયું હોય કિંવા આમડી સહેજ છોલાએલી હોય તો તે મારફતે પણ પ્લેગના જંતુઓ લોહીમાં પ્રવેશ કરે છે.

(૩) પ્લેગના જંતુઓ હવામાં જાંચે સુધી જડી નહિ થકતાં ઘણા ભાગે જમીન ઉપરજ પથરાઈ રહે છે, અને તેથી જોડા પહેર્યા સિવાય ઉઘાડા પગે હરવા ફરવાથી પગનાં તળીયાં દ્વારા પણ પ્લેગના જંતુઓ લાગુ પડવાનો વિશેષ સંભવ છે.

(૪) પ્લેગના જંતુઓ ઘણા ભાગે મલિન ચીજો ઉપર વિશેષ રહે છે, અને તેથી કોહી ગએલો અગર બગડી ગયેલો ખોરાક અગર ખાણી વાપરવાથી પણ તેઓ લાગુ પડે છે.

(૫) શરીરની બહારની ચામડી ઉપર જે પરસેવો નિકળવાનાં છિદ્રો છે, તેઓ જ્યારે ટાઢના લીધે અથવા તો ભયની કંપારીને લીધે કંપીને પહોળાં થાય છે; ત્યારે તેઓ દ્વારા પણ જંતુઓ પ્રવેશ કરે છે.

પ્રાચિન આયુર્વેદાચાર્યોનો અભિપ્રાય.

આજકાલના સુધરેલા મનાતા જમાનાની સુધરેલી શોધ જોજો મુજબ પ્લેગ ઉત્પન્ન થવામાં તેમજ પ્રસરવામાં જે કારણો પ્રમાણુ ભૂત મનાય છે, અગર તો તેમાં જે કંઈ મતભેદ ચાલે છે તેનું આવશ્યકીય વર્ણન આપવામાં આવ્યું. હવે પ્રાચિન મહર્ષિઓનો મત કે જે આજકાલના સુધરેલા જમાનાની શોધજોજ ઉપર વિશ્વાસ રાખનારાઓના અંતઃકરણમાં તો સ્થાન નહિ લેઈ શકે, પરંતુ પ્રાચિન શીલોસોફીના આસ્તિકોને કંઈક માર્ગદર્શક થઈ પડશે, એમ ધારી તે વિષે પણ પ્રસંગને લેઈ કંઈક દિગ્દર્શન કરીએ.

આખાં આર્યાવર્ત ઉપરાંત યુરોપ અને અમેરિકાના વિદ્વાનોએ પ્રમાણુભૂત માનેલા ચરક સંહિતા નામક પ્રાચિન વૈદ્યક ગ્રંથના પ્રણેતા મહર્ષિ ચરકાચાર્ય આવાં દરદોની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં જણાવે છે કે “ પ્રણપરાધ ” એટલે કુદરતી ધર્મો-કર્મો-નિયમોનો ત્યાગ કરી મનુષ્યો જ્યારે સ્વચ્છંદપણે અધર્માચરણમાં પ્રવૃત્ત થઈ ઇશ્વરી ક્રોધ બહારી લે છે, ત્યારે તેઓનાં એ દુષ્ટ કૃત્યોનાં ફળો સ્વરૂપે ભોગવવાને કુદરત તરફથી નિર્માણ થનારી આપદાઓના ભાવિ સૂચન-અગાઉથી ચેતવણી તરીકે કુદરત પોતાના નિયમોમાં અવ્યવસ્થા પેદા કરે છે, જેથી અનાવૃષ્ટિ, અતિવૃષ્ટિ, ટાઢ, તાપ વિગેરેની અનિ-

યમિતતા કિંવા બીજા ઉત્પાતો ઉત્પન્ન થવા લાગે છે, છતાં પણ મનુ-
ષ્યો જ્યારે પોતાનાં એવાં આચરણોને નથી છોડતાં ત્યારે એવા
ઉત્પાતો એટલે કુદરતી નિયમોની અવ્યવસ્થાને લીધે પવન, પૃથ્વી,
પાણી વિગેરે તત્ત્વોમાં વિષમપણું પેદા થઇ મરડી, કાલેરા, દુષ્કાળ
વિગેરે આપત્તિઓ તેઓને શિક્ષા દેઇ શુદ્ધ કરવાને માટે આવી
પ્રત્યક્ષ થાય છે. સુવર્ણ જ્યાંસુધી અશુદ્ધ હોય છે, ત્યાં સુધીજ તેને
અગ્નિ, તેજાળ વિગેરેના દાહની અને ધણુના પ્રહારની આપદા ભોગ-
વવી પડે છે, પરંતુ શુદ્ધ થયા પછી જેમ કંઇપણ ચાતના સહન
કરવી પડતી નથી, તેવીજ રીતે માનવ જાતિ પણ જ્યાંસુધી અધ-
ર્મચરણમાં પ્રવર્તે છે, ત્યાં સુધીજ આવી આફતોથી તે ઘેરાય છે,
પરંતુ નિર્મળ અંતઃકરણવાળી થયા પછી તેને કંઇપણ ઉપાધિ સ્પર્શ
કરી શકતી નથી. પ્રાચિન ઇતિહાસ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ છીએ તો
સહેજ સમજાય છે કે રામચંદ્ર, નળ વિગેરેના રાજ્ય સમયમાં જ્યારે
રાજા-પ્રજા બન્ને પવિત્ર હોવન ગાળતાં હતાં, ત્યારે અકાળ મૃત્યુ,
દુષ્કાળ, ઘોર વ્યાધિ, દરીદ્રતા કે એવીજ બીજી કાંઇ વિકટ વિપત્તિ
સ્વપ્ને પણ દર્શન દેતી નહોતી.

પુરાણોનો અભિપ્રાય.

વળી દેવી પુરાણમાં મહામારીનું એક સ્તોત્ર છે, જેનો સાર
એ પ્રમાણે છે કે:—

દેવી બોલ્યાં કે:—પૂર્વે બ્રહ્માએ મને બોલાવીને કહ્યું કે:—હે
પૂત્રી ! માફ વચન સાંભળ અને તેનો આદર સાથે સ્વિકાર કર !
કલિયુગમાં રાજા-પ્રજા દુરાચારી થશે, માટે તું પૃથ્વી ઉપર જઈને

શીઘ્ર મૃત્યુ રૂપ થા ! પરાયું ધન હરણુ કરનારાઓ, સદા પર સ્ત્રી લંપટ, દેવાલયો તેમજ બ્રાહ્મણોનું ધન હરણુ કરવામાં તત્પર તેમજ પરાપક્ષરને તિલાંજલિ આપી હમેશાં સ્વાયંત્રી બાજુ ખેંચી રહેલા એવા લોકોનો તું નિત્ય સંહાર કર ! આ પ્રમાણે બ્રહ્માએ તેમજ બીજા દેવોએ આજ્ઞા કરવાથી હું પૃથ્વી ઉપર આવી અને ત્યાંના લોકોને પાપી જોઈને હું ગામે ગામ વસુ છું, અને ત્યાંના પાપી મનુષ્યોનો સંહાર કરીને પાછી બ્રહ્મા પાસે જઈ છું.

મને આવેલી જોઈને બુદ્ધિમાન તથા ધાર્મિક પુરૂષો વિચાર કરીને બરાબર ધર્મયુક્ત વ્યવહાર ચલાવે છે. જિંદગી મરણ પામવા અને બિલાડાંનું નાશી જવું એ મારા આગમનનું સૂચન છે. માટે

ચિદાલાયત્ર નશ્યન્તિ યત્ર નશ્યન્તિ મૂષિકાઃ ।

સ્થાનં તત્ર પરીત્યજ્ય સ્થાન શૂન્યં ચ કારયેત્ ॥

જ્યાં આગળ બિલાડાં નાશ પામે છે કિંવા લાગી જાય છે, અને જિંદગી મરવા લાગે છે કિંવા આકુળવ્યાકુળ થઈને આમતેમ નાસબાગ કરતા દષ્ટિએ પડે છે તે સ્થાનક ત્યજી દેઈને બુદ્ધિમાન પુરૂષે તત્કાલ પોતાના કુટુંબને લઈને જંગલમાં જવું, અને ત્યાં ધાર્મિક આચરણ રાખવું. મહાદેવિની શાન્તિ કરવી, મહામંત્રનો જપ કરવો, અને ઉત્તમ સ્તોત્રનો પાઠ કરવો તે એવી રીતે કે:—

ૐ નમો ભગવતિ મહામારિકે મૃત્યુરૂપિણિ સકુટુમ્બંમામવસ્વાહા ॥

(હે મૃત્યુરૂપિણિ ભગવતિ મહામારિકા, તને નમું છું. કુટુમ્બ સહિત મારું રક્ષણ કરો—સ્વાહા.)

પનમાં જમને જલાશયના કિનારે વીરાસનથી—એટલે બન્ને પગ ઢીંચણમાં ખેવડા વાળી બેસીને બન્ને હાથ ઉંચા કરી તથા મહોં નીચું રાખીને આ મંત્રનો હજારો વાર જપ કરવો, તથા ત્યાં ધાતુ, પાષાણુ ૧૬ વા માટીની બનાવેલી દેવીની પ્રતિમા સ્થાપીને તથા ધૂપ, દીપ વિગેરે ઉપહાર વડે વિધિ પ્રમાણે પૂજા કરીને પછી હવન કરવું. જુદાં જુદાં અનેક અન્ન સાથે હળદર મેળવીને તેનાથી તેમજ ખેરનાં લાકડાંના સમિધ વડે બ્રાહ્મણોને બોલાવીને પત્ની, પૂત્ર તથા નોકર ચાકર વિગેરે સધળાં મનુષ્યોએ સાથે બેસીને નિત્ય હોમ કરવો, અને હોમ થઇ રહ્યા પછી જીતેન્દ્રિય બનીને એકાગ્ર મને નીચેનું સ્તોત્ર બાણુવું.

નમો દેવિ મહાદેવિ સર્વ શોકં વશં કરી ।
 સર્વદા સર્વતો મહ્યં કૃપાં કુરુ કૃપામયિ ॥
 મેરૌ કૈલાસ શિખરે હેમાદ્રૌ ગન્ધમાદને ।
 નિત્ય પ્રિય કૃતા વાસે મદ્ય માંસ બાલિ પ્રિયે ।
 મહાસૈન્ય સમાયુક્તે સર્વ પ્રાણિ વિહિંસકે ।
 સર્વાભિચારિકે દેવિ સર્વત્વં રક્ષ સર્વદા ॥
 યત્ર કુત્ર સ્થલે વાપિ યાસ્મિન્કસ્મિન્યદા તદા
 રક્ષમાં રક્ષમાં દેવિ સપુત્ર પથુ મૃત્યુકમ્ ॥
 મંગલાં મંગલં દેહિ મહામંગલદાયિની ।
 લોકાનામભયે સર્વ મંગલે મંગલ પ્રિયે ॥

અર્થ—સર્વ શોકને વશ કરનારી હે મહાદેવી તને નમું છું; હે

કૃપામયી, સર્વ રીતે સર્વદા મારા ઉપર કૃપા કર; નિત્ય મેરૂં, કૈલાસ, હેમાદ્રિ તથા ગંધમાદન જેવા પર્વત ઉપર જેનો પ્રિય વાસ છે, તથા મદ્ય માંસનું ખલી જેને પ્રિય છે, જે મદ્ય સંન્યવાળી છે, તથા સર્વ પ્રાણીની હિંસા કરનારી છે, એવી હે દેવી ! તું સર્વદા સર્વનું રક્ષણ કર. કોષપણ રથળમાં ગમે તેમ મારું, મારા પુત્ર, પશુ તથા વાકરો સહિત રક્ષણ કર. હે મદ્ય મંગલદાયિની દેવી ! હે મંગલ પ્રિયે ! લોકોને અભયરૂપ તથા સર્વમાં મંગલ દેવી ! તું મારું મંગલ કર.

એવી રીતે ભક્તિ ભાવથી મહાદેવીની સ્તુતિ પ્રાર્થના કરીને તથા તે દેવીનું મનથી સ્મરણ કરીને પોતાના સંબંધિઓની સાથે ભોજન કરવું. જ્યારે ગામમાં સર્વત્ર શાન્તિ થાય ત્યારે કાક શાન્તિ કરીને ઘેર જવાને તૈયાર થવું. સાંઈ મુહૂર્ત તથા નક્ષત્ર જાંઘને ધરને શણગારીને ખાત્તણા અને બંધુઓને સાથે લેખને પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ કરવો. પ્રથમ શાન્તિ પાઠ વડે વિગ્રો પાસે સ્વસ્તિવાચન કરાવીને તેમને દક્ષિણા આપવી, અને ખાત્તણાને ભોજન કરાવવું અને દેવીની પ્રાર્થના કરવી કે:—

ગચ્છ ગચ્છ મહાદેવિ સ્વસ્થાનં મંગલં કુરુ ॥

હે મહાદેવી, તમારે ઘેર પધારે અને કલ્યાણ કરે.

આમ કહી દેવીની પ્રતિમાનું વિસર્જન કરી પોતાને ઘેર જવું.

આ વિધિથી મારિકા (મદ્યમારી)ની શાન્તિ થાય છે. એમાં સંદેહ નથી.

એ પ્રમાણે દેવીએ દેવોને કહેલું પોતાનું આત્મ સંભવ મહાત્મ્ય છે. તેનો કેવળ જે પાઠ કરે છે તેનું પણ કલ્યાણ થાય છે.

આ સ્તોત્રમાંથી એ સાર નીકળે છે કે બ્રહ્માએ દેવીને બોલાવીને પૃથ્વી ઉપરના પાપી લોકોને શિક્ષા કરવાને માટે મોકલી. તે દેવીએ મહામારીના રૂપમાં સંહાર કરવા માંડ્યો. જેઓ બુદ્ધિમાન તથા પુણ્યશાલો હતા તેઓ વૈદ્યક, ધર્મશાસ્ત્ર વિગેરેના વિચાર કરીને ચેતીને ચાલવા લાગ્યા; અને ઉંદરો પડતા હોય તે સ્થાન છોડીને જંગલમાં જવા લાગ્યા અને ત્યાં જમીને આ મહામારિકા દેવીનો સ્તુતિ પાઠ. હોમ, હવન વિગેરે કરવા લાગ્યા. હોમમાં સુગંધિ દ્રવ્યો તથા સમિધિઓ વિગેરે સ્ત્રી, પુત્ર તથા ચાકરોને સાથે રાખીને હોમવાં, કેમકે તેઓ સહુ અગડેલી હવામાંથી આવેલાં હોય છે. સ્તોત્રમાં દેવીને મહા સૈન્યવાળી કહી છે, તેનો અર્થ એવો લાગે છે કે આ રોગની સાથે જંતુઓનું સૈન્ય પુષ્કળ હોઈ તે સર્વત્ર ફેલાય છે. વળી દેવીને મધ માંસની પ્રીતિવાળી, ઠરાયી છે તેનો જાવાર્થ ખુલ્લોજ છે કે મધ, માંસ વિગેરે રાખવાનાં સ્થળોની દુર્ગંધિમાંજ આવાં જંતુઓની પ્રાથમિક જિત્પત્તિ થાય છે. વળી આ રોગને મહામારી નામની સંહાર માર્ગની દેવીની ઉપમા આપવામાં આવી છે અને તેની શાન્તિ માટે ધાર્મિક આચરણ રાખવાનું કહ્યું છે તે ઉપરથી એવો સાર નીકળે છે કે જ્યારે લોકોનું પાપ વધે છે ત્યારેજ ઇશ્વરી ક્રોધના લીધે આવા રોગો ફાટી નીકળે છે. અને તથા તેઓની શાન્તિ ઔષધાદિ ચિકિત્સાવડે જોષ્ટએ તેવી થતી નથી. પરંતુ જ્યારે લોકો ધર્માચરણને ગ્રહણ કરે છે અગરતો તેઓના પાપાનુસાર શિક્ષા પૂર્ણ થાય છે ત્યારેજ શાન્ત થાય છે.

આવાં દરદો થવામાં વેદાદિ શાસ્ત્રોનો અભિપ્રાય.

અથર્વવેદ એ આર્ય વૈદ્યકનો મૂળ ગ્રંથ છે. આયુર્વેદ એ

અથર્વ વેદનોજ ઉપવેદ છે. લોકોમાં અનેક મત હોય છતાં એક-મત થવાને શું કરવું ? પાપ ક્ષય કેવી રીતે થાય ? ખેતીને ઉપ-યોગી શું હોઈ શકે ? અચિકિત્સક રોગો ઉપર શું ઉપાયો યોજવા ? દરેક વ્યાધિ ઉપર કીયા કીયા ઇલાજો છે ? જ્વર, શસ્ત્રઘાત, રૂધિર પ્રવાહ, વાત, પિત્ત, હૃદય રોગ, રાજ્યક્ષમા, જળોદર, વિષ, ગંડમાળા વિગેરે દરદો માટે શું ઇલાજો લેવા ઇત્યાદિ ઘણી બાબતોનો સમા-વેશ કરવામાં આવ્યો છે. વ્યાધિઓ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે તે સંબંધમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે વ્યાધિઓ બે પ્રકારની હોય છે. આહાર વિહારાદિકના કુયોગના લીધે થનારી, તેમજ પૂર્વ જન્મ ના કિંવા આ જન્મના પાપને લેખને ઉપરિચિત થનારી, અને તેથી વૈદ્યક શાસ્ત્ર પ્રમાણે નિર્ણય કરીને ઉપાય યોજના કરવા છતાં જે રોગોતું શમન થતું નથી, તેવા રોગો પુણ્યભેષજ એટલે ધાર્મિક કૃત્યોથી શાન્ત થાય છે.

વ્યાધિ ઉત્પન્ન કરવા લાયક પાપોમાં માનસિક તેમજ શારી-રિક બંધા પાપોનો સમાવેશ થઈ શકે, અને એટલું તો ખરુંજ છે કે જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુ તેના મૂળ બીજ સિવાય આ વિશ્વમાં જેમ ઉત્પન્ન થઈ શકતી નથી, તેવીજ રીતે અકેક વ્યક્તિના કે સમ-ષ્ટિના પાપ વિના કોઈ પણ દુઃખની પણ ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી, અને એટલા માટેજ ચરકાચાર્યે આવા વ્યાધિઓને “પ્રજાપરાધ” એટલે શુદ્ધિ પૂર્વક જાણી ખુઝીને કુદરત વિરૂદ્ધ કરેલો અપરાધ એવું નામ આપેલું છે તે બ્યાજબીજ છે.

વળી અથર્વ વેદમાં દૃશ્ય અને અદૃશ્ય અનેક આકારના અને વર્ણના જંતુઓનું પણ વર્ણન છે. આંતરડાના કૃમિ, મગજના કૃમિ,

શરીરની બહાર થનારા કૃમિ, અન્ન પાણી ખારફતે, વણુના મુખવાટે અંદર પેસીને રોગ ઉત્પન્ન કરનારા કૃમિ વિગેરેનું પણ તેમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વિષ પૂર્ણ નાના તરેહના જંતુઓનું વર્ણન કર્યા પછી એવા જંતુઓ સૂર્ય કિરણોથી નાશ થાય છે એવાત પણ અથર્વ વેદમાં જણાવેલી છે. આખા વિશ્વમાં પ્રથમ પ્રકાશમાન એવા સૂર્ય નારાયણના કિરણો હવામાંના સમસ્ત દૃશ્ય કિંવા અદૃશ્ય કૃમિઓનો નાશ કરે છે, એવું અથર્વવેદમાં કહેલું છે. આવા જંતુઓ શોધી કાઢવામાં કણ્વ, અત્રિ જમદગ્નિ વિગેરેનાં નામોના ઊદ્દેષો છે. અને તેથી તેઓને આ વિશ્વના આઘ જંતુ શાસ્ત્રજો ગણી શકાય.

એકંદર સાર અને વ્યાધિ વિચાર.

પ્લેગની ઉત્પત્તિ વિષે જો કે આમ મત ભેદ પડે છે, તો પણ એટલું તો નક્કીજ છે કે જ્યારે ઇશ્વરી ક્રોધ થાય છે કિંવા કુદરત ઊલટી રીતે વળે છે ત્યારેજ આ રોગનો પગ પેસારો થવા માંડે છે; અને તેથીજ આ રોગ શરૂ થતા અગાઉ દેશમાં એકાએક ધરતી કંપ થાય છે, દુષ્કાળ પડે છે, અતિ વૃષ્ટિ થાય છે, ઓચિંતી રેલ આવે છે, તીડો પડી કાળો કેર વર્તાવે છે, અથવા તો એવોજ બીજો કોઇ ઉત્પાત શરૂ થવા પછી ઘણા ભાગે ચોમાસાની મોસમમાં આ રોગ પ્રથમ છુપાતો છુપાતો આવી પગ પેસારો કરે છે, અને ડંડી મોસમમાં મનુષ્યો તેમજ બીજાં પ્રાણીઓ ઉપર એકદમ તુટી પડે છે.

એ પણ હવે નિર્વિવાદ રીતે સિદ્ધજ થયેલું છે કે આ રોગ ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ કારણ ગમે તે હો, પરંતુ એક જાતના જંતુઓ

વડેજ તેનો ફેલાવો થાય છે. આ જંતુઓ મલિનતા, દુર્ગંધ અને અધારાવાળી જગ્યાને વિશેષ પસંદ કરે છે, અને તેઓ ઉંદરો, કે તેમનાશરીર ઉપરના ચાંચડો મારફતે કિંવા સ્વતંત્ર રીતે ચોગરદમ પ્રસરે છે.

વળી જેમ અનાજના દાણા કસ વગરની નહારી જમીનમાં ઊગી-નિકળતા નથી, તેમ પ્લેગના જંતુઓ પણ નળળા બાધાવાળા મનુષ્યોમાં ઉછરી શકતા નથી, કેમકે તેમને પોપણુ મળે એવું લોહી કે ખોરાક એવાં મનુષ્યોમાંથી મળી શકતો નથી, અને તેથીજ પચાશ વર્ષથી ઉપરની ઉમ્મરવાળાં કિંવા રોગિષ્ટ અને માંદાં મનુષ્યોને પ્લેગ કવચિતજ લાગુ પડે છે. પરંતુ યુવાન. તનદુરસ્ત અને બળવાન મનુષ્યોને વિશેષ લાગુ પડતો જોવામાં આવે છે. વળી મલિનતામાંથી તેની ઉત્પત્તિ છે, જેથી મલિન રહેનારાં કિંવા મલિન મકાનોમાં વસનારાં મનુષ્યોને પણ તે વિશેષ લાગુ પડે છે.

જ્યાં પ્લેગ ચાલતો નહિ હોય એવા ગામમાં બહાર ગામથી પ્લેગનો દરદી આવીને વસે છે, તો પ્રથમ ત્રણ ચાર અઠવાડીઓ સુધી તેની આજુ બાજુમાં નહિ સમજાય તેવા પ્લેગના છુટા છવાયા નરમ કશો થયાં કરે છે, અને પછી ધીમે ધીમે પ્લેગ વધતો જાય છે. પરંતુ આવા સમયમાં જો સખ્ત ઠંડી અગર ચોમાસાની રેતુ આવી પહોંચે છે તો એકદમ લયંકર રીતે પ્લેગ ફાટી નિકળે છે.

જો કે પ્લેગના જંતુઓ અજવાળામાં અને તાપમાં જીવી શકતા નથી એમ માનવામાં આવે છે, તો પણ ઇજીપ્ત અને કરાંચીમાં ભરે ઉનાળે પણ મરકી ચાલવાનું પ્લેગ કમીશનરના રિપોર્ટ ઉપરથી જણાઇ આવે છે, અને તેથી એમ માનવાને કારણ મળ્યું છે.

કે જો કે પ્લેગના જંતુઓ ગરમીમાં લાંબા સમય સુધી જીવી શકતા નથી, તોપણ શરદીવાળા રતુમાં પ્લેગના જંતુઓનો અસંખ્ય વધારો થયો હોય તો એકદમ તે બધાનો નાશ થઈ જતો નથી. અને તેથી જ્યારે પ્લેગના જંતુઓ અત્યંત મોટી સંખ્યામાં વધી પડે છે ત્યારે ભર ઉનાળે કિંવા ખુફી હવામાં પણ પ્લેગ ફાટી નિકળે છે. જો કે ગરમ રતુમાં ક્રમે ક્રમે તેઓનો નાશ તો થાય છે જ પરંતુ એવા સમયમાં જો અકસ્માત વાદળાં, માવડું કિંવા ભારે વર્ષાદ થાય છે, તો પછી ગરમ હવાએ જેટલાં જંતુઓનો નાશ કર્યો હોય તે કરતાં દશ, વીસ ગણાં જંતુઓનો વધારો થઈ જાય છે. આ જ કારણને લેખને એકાદ ગામમાં દાખલ થયેલી મરડાને જો પ્રતિકુળ સાધનો એટલે જંતુઓની વૃદ્ધિની વિરુદ્ધના સંજોગો મળે તો તે થોડાંજ અઠવાડી-આમાં બંધ પડી જાય છે. પરંતુ જો ગલીચી, ભેજ, અંધારી જગ્યા, ટાઢ, શરદી, વર્ષાદ કિંવા વાદળાંવાળી હવા વિગેરે અનુકુળ સાધનો મળે તો એકાદ રતુમાં ધીમી અને બીજામાં સખ્ત રીતે એમ વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ત્રાસ વર્તાવ્યા કરે છે. અને તે સ્થાનનાં મનુષ્યોનો સંપૂર્ણ રીતે નાશ કર્યા સિવાય બંધ પડતી નથી. પ્લેગના રોગમાં વળી એક એવી વિચિત્રતા તથા ભયંકરતા રહેલી છે કે, કાંતો દરદી ધન્યરક્ષાથી બચી જાય છે, પરંતુ તેની સારવાર કરનાર અજાણ્ય રીતે મરણ પામે છે. અથવા તો દરદી અને સારવાર કરનાર એ બન્ને ઉગરી જાય છે, પરંતુ તેને જોવા આવનારાં તેનાં સગાંબહાલાં અગર તો બાધબંધ દોસ્તદારો કે જેઓ રહેજ ઉભા રહીને કિંવા ડાકીયું કરીને ધેર જતા રહે છે, તેઓ પ્લેગને ગાંઠ બાંધી ધેર લેતા જાય છે, અર્થાત્ પ્લેગના ભોગ થઈ પડે છે. વળી આ દરદમાં

ભાગ્યંકરતા એ છે કે, એ રોગ લાગુ પડતાંજ દરદીના હાંજ નરમ પડી જાય છે, અને રહેજ તાવ આવતાંની સાથેજ તેના મન ઉપર પ્લેગની એવી સચોટ અસર થાય છે કે ૦૧ કલાકમાં તેને ગાંઠ નીકળી આવે છે, અને જાણે તે મરતો હોય કિંવા મરીજ ગયો હોય એમ ગભરાઇને બેબાકજો બની બેભાન બની જાય છે. તેનાથી હાલી ચાલી કે કંઈપણ બોલી શકાતું નથી. અને બિચારો વિચાર, તંદ્રા અને ગાંઠની પીડામાં ગભરાએલો શબવત્ થઇ જાય છે. સવારમાં રહેજ-સાજ જાંઘમાં, બગલમાં કે ગરદન ઉપર દુખાવો થાય છે, પછી એકદમ ટાઢ વાઇ તાવ ચડી આવે છે જેની દવા દારૂની ધમાલમાં અને નાસભાગમાં બપોરસુધીનો વખત જતો રહે છે. અને સાંજે તાવની ગરમી વધી જઇને દરદીને મુઝારો થઈ જાય છે, અને રાતના દશ, બાર કિંવા ત્રણ, ચાર વાગતાં દેહ ત્યાગ કરી દે છે, એટલે ચોવીશ, છત્રીશ કે અડતાલીશ કલાકમાં સૃષ્ટિમાં હતો નહતો થઇ જાય છે.

ફેટલીએકવાર સખ્ત પ્લેગથી હવા એટલી બધી ઝેરી અને ચોપી થઇ જાય છે કે તેના ઉપદ્રવથી મરનાર મનુષ્યના શરીર ઉપર કાળા ચક્રમાં કિંવા ચામડાં પડી જાય છે. મુંબાઇમાં આ Black Plague બ્લેક પ્લેગ એટલે કાળા મરડીતું છેલ્લું સ્વરૂપ પણ જણાઇ આવ્યું છે.

જો કે ચોખ્ખી અને ખુલ્લી હવામાં રાખેલા પ્લેગથી પીડાતા દરદીઓની માવજત કરનારાઓને મરડી લાગુ પડતી નથી, પરંતુ બધીઆર હવા કિંવા દુર્ગંધિવાળા મકાનમાં રહેલા પ્લેગના દરદીની સારવાર કરવાથી સેંકડે ૭૫ ટકા જેટલા આસામીઓને મરડી લાગુ

પડે છે—છતાં ફેટલીએક વખતે એવું પણ બને છે કે શહેર બહાર રહેવા ગયેલા લોકોના ખેતરોમાં, બુંપડાંમાં, બંગલાઓમાં અગર તો બીજા કોઈ એવાજ સ્વચ્છ અને ખુલ્લા સ્થળોમાં પણ મરકીના કેશો થાય છે—આમ થવાનું કારણ ખારીક્રતાથી તપાસતાં એવું જણાઈ આવ્યું છે કે, મરકીવાળા ભાગમાંથી લેઈ આવેલા સરસામાન, ખોરાક, કે એરીજ બીજા કોઈ ચીજ મારફતે મરકીના જંતુઓ ત્યાં આવીને વસેલા હોવાથીજ ત્યાં કેશો થાય છે. અથવા તો બહાર નિકળવા છતાં પણ લોકો પ્લેગવાળા સ્થળમાં જવા આવવાનું શરૂ રાખે છે, કિંવા બહાર નિકળીને પ્લેગવાળા સ્થળથી એટલા બધા નજીક વસેલા હોય છે કે, ત્યાં આગળ પ્લેગ દુષિત ઊંદરો ચાંચડો વિગેરે આવી શકે છે. ટુંકામાં ગમે તે રીતે પણ પ્લેગના જંતુઓ સાથે સંબંધ થાય છે તોજ ઊંદરો મરે છે કિંવા મનુષ્યોને પ્લેગ લાગુ પડે છે. આ સિવાય પ્લેગ ચાલવાનું બીજું કોઈપણ કારણ હોતું નથી.

પ્લેગના જંતુઓ શરીરમાં દાખલ થતાંજ શરીરનું લોહી બગડે છે અર્થાત્ વિષમય થાય છે. પછી જો તે જંતુઓ રસઝંથીઓમાં વિશેષ પ્રમાણમાં એકઠા થાય તો તેના લીધે ગાંઠો સુઝે છે, ફેફસાં ઉપર વિશેષ અસર કરે છે તો ફેફસાંમાં અનેક વેળા દાહ થાય છે. બધા શરીરમાં રમી વળે છે તો આંતરડાંમાં તથા અંત્રાવરણને લગતી ગાંઠોમાં દાહ થાય છે. તોપણ ઘણા ભાગે બગલ, ગરદન તથા જાંઘ એ સ્થળોમાંના કોઈપણ સ્થળની રસઝંથીનો દાહ તથા સોજો થવો અને પ્લેગના સર્વ જંતુઓ ત્યાં એકઠા થવા એજ ક્રિયા થાય છે.

પ્રકરણ ચોથું.

પ્લેગની જાતો.

ડૉક્ટર ડાઇસન અને ફેલવર્થે મુંબાઇના પ્લેગના રિપોર્ટમાં પ્લેગની ચાર જાતો મુખ્ય ગણેલી છે અને તે નીચે મુજબ છે—

(૧) બ્યુબોનિક અથવા ગ્રંથી યુક્ત પ્લેગ—કે જેમાં કાખમાં, જાંઘમાં, ગળામાં કે એવા જ બીજા શરીરના સાંધાવાળા ભાગોમાં આવેલી લીમ્ફેટીક ગ્લેન્ડ નામની થેલીઓ એટલે રસપિંડોમાં સોજો થઇ ગાંઠો નિકળી આવે છે તે.

(૨) સેપ્ટીસીમીક અથવા સાર્વજનિક પ્લેગ—કે જેમાં માંઠ હોતી નથી, પરંતુ આખા શરીરનું લોહી બગડી જાય છે અને તાવ ધણો સખ્ત હોય છે. આ જાતનો પ્લેગ અત્યંત ઝેરી છે, અને તે જેને થાય છે તેમાંથી કાઇકજ બચવા પામે છે.

(૩) ન્યુમોનિક અથવા ફુંફુસ દાહ્યુક્ત પ્લેગ—જેમાં ન્યુમોનિયા એટલે ત્રિદોષની માફક ફેફસાંના પડનો સોજો થઇ શ્વાસ, આંસી, સન્નિપાત વિગેરે ચિન્હો થાય છે તે.

(૪) ગેસ્ટ્રો-ઇન્ટેસ્ટાઇનલ પ્લેગ—જેમાં આંતરડામાં બિગાડ થઇ આડા ઊલટી થાય છે તે.

આ ચારેમાં બ્યુબોનિક પ્લેગ એટલે ગાંઠવાળી મરકાનો રોગ વિશેષ પ્રમાણમાં થતો જોવામાં આવે છે. અને પ્લેગના દર સો કે સોમાં ૮૦ થી ૯૦ દરદીઓ તેનાજ ભોગ થઇ પડેલા હોય છે.

આ। સિવાય કેટલાએક ડૉક્ટરો સેરીઅલ પ્લેગ નામની પ્લેગની પાંચમી જાત ગણે છે, જેમાં તંદ્રા એટલે બેશુદ્ધિ તથા સ્ત્રિનકીવર એટલે મગજની વિકૃતિથી આવતા તાવના જેવા લક્ષણો હોય છે. પરંતુ ગાંઠ દેખાતી નથી.

વળી એક નરમ ચિન્હોવાળો પ્લેગ પણ થાય છે કે જેમાં થેલીઓ માત્ર વૃદ્ધિ પામવાથી ગાંઠ નિકળી આવે છે, પરંતુ બીજાં કાંઈ પણ લય બરેલાં ચિન્હો કિંવા વખતે તાવ પણ હોતો નથી.

કેટલીએક વખતે ઉપલા બધી જાતના પ્લેગનાં લક્ષણો સેળ-ભેળ પણ હોય છે, અને તેથી અમુકજ જાતનો પ્લેગ છે એમ ખાસ નિશ્ચય થઈ શકતો નથી, તોપણ ધણીખરી વખતે એમ હોતું નથી, અને તેથી જુદી જુદી જાતના પ્લેગોમાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે મુજબ હોય છે.

પ્લેગની જુદી જુદી જાતોનાં લક્ષણો.

બુધ્ધેનિક અથવા ગાંઠવાળા પ્લેગનાં લક્ષણો—આ જાતના પ્લેગની શરૂઆત એકદમ થાય છે, તાવ બહુજ ચડે છે, મોળ આવવી અથવા તો ઊલટી થવી, માથું દુઃખવું, ડોક, જાંઘ તથા બગલમાં રહી રહીને વેદના થવી, બહુ થાક લાગ્યો હોય તેવી રીતે શરીરનું શિથિલ થવું, બેશુદ્ધિ ઉત્પન્ન થવી વિગેરે ચિન્હો થઈને જાંઘ, બગલ કે ડોક ઉપર ગાંઠનો સોજો દેખાય છે. બૂખ બિલકુલ લાગતી નથી, ચક્રર આવે છે, કાંઈ વાર એકાદ ઝાડો થઈ જાય છે અને દરેકના હાંબજ ગગડી જાય છે. પીઠ, માથું તથા હાથ, પગમાં બહુજ દુઃખે છે, નિંદ્રાનો નાશ થઈ તેના બદલે બેશુદ્ધિ વધે છે, દરેક બડબડચ લાગે છે, પરંતુ જીભ તોતડાય છે, આંખો લાલ

થાય છે અને કોઈ કોઈ કેસમાં સુજી પણ જાય છે. નાડી અતિશય
 જલદ ચાલે છે, તેમજ શ્વાસોશ્વાસ પણ એક મિનિટમાં ત્રીશથી
 ચાળીશ વખત ચાલવા લાગે છે. જીભ ઉપર છારી વળે છે. ફારી
 પડી જાય છે તેમજ તેમાં ચીરા પણ પડે છે. દાંત, નસકોરાં તથા
 હોઠ ઉપર પોપડી બાઝે છે. પ્રથમ મહોકું કાળાશ પકડે છે, પરંતુ
 પછી જલદીથી નિસ્તેજ થઈ જાય છે. સોજવાળી જગ્યાએ ગાંઠ
 સ્પષ્ટ રીતે જણાવા લાગે છે, અને તેમાં દરદ થાય છે, પરંતુ જાંગ
 ખગલ કે ડોક એ ત્રણે સ્થળે એવું સરખું દરદ હોય છે કે ગાંઠની
 જગ્યા તપાસ્યા સિવાય એ ત્રણમાંથી કયું જગ્યાએ ગાંઠ છે તે
 દરદી પોતે પણ સમજી શકતો નથી. ગાંઠવાળી જગ્યા લાલ રંગની
 થાય છે, સુજી આવે છે, અને તેથી દરદી તે જગ્યાએ હાથ પણ
 લગાડવા દેતો નથી. કોઈ કોઈવાર એકથી વધારે ગાંઠો પણ થાય
 છે. ગાંઠની સ્થિતિમાં એકદમ ફેરફાર થાય છે, અને તેનો આકાર
 નારંગી જેવડો, દાઝમ જેવડો અથવા તો તેથી પણ મોટો થાય છે
 અને તેમાં ઘણું દરદ થાય છે. કેટલીએક ગાંઠો બહુ નાની હોવાથી
 સમજાતી નથી, પરંતુ ઘણા બાગે સેંકડે પોણાસો દરદીઓમાં ગાંઠનું
 કદ મોટુંજ હોય છે. આ ગાંઠ ઘણી જગ્યામાં બાપે છે, જે ગળામાં
 ગાંઠ થાય છે તો છાતી ઉપર સોજી આવે છે, અને તેથી શ્વાસ-
 નળી ઉપર પણ દાબ પડીને શ્વાસ અટક્યાનો ભય થાય છે. દરદીને
 બેથુકિને લીધે ગાંઠની વેદના જે કે ઓછી સમજાય છે, તો પણ
 ગાંઠ ઉપર દબાવું થતાં દરદીને દરદ થતું જણાય છે. આ પ્રકારના
 પ્લેગમાં ઘણાક રોગી બચતા નથી, પરંતુ જે કહી દરદી બચવાનો
 હોય તો ગાંઠમાં પડે થાય છે, અથવા ગાંઠ બેસવા બાગે છે, પરંતુ

એમ થવા છતાં પણ દરદીને સારો થવાને બાણા દિવસ લાગે છે. આ પ્રકારના પ્લેગમાં શરીરની ઉષ્ણતા કદી કદી બીજો ત્રીજો દહાડે બહુ વધે છે, અને વળી બે, ચાર દિવસે કમી થાય છે, અને પાછી વધે છે, એવો ક્રમ ચાલુ રહે છે. કાંઈ કાંઈ વાર મૃત્યુ સમયે દરદીની ઉષ્ણતા ૧૦૮ ડીગ્રી સુધી કે તેથી પણ વિશેષ વધેલી દેખાય છે, અથવાંતો ૯૭ સુધી ઉતરી જાય છે. પેશાબનું પ્રમાણ છેક ઓછું થઈ જાય છે. કાંઈ વાર મુદ્દલ પેશાબ ઉતરતો નથી, છતાં જો ઉતરે તો તે વખતે કમરમાં દરદ થાય છે. તેમજ પેશાબનો રંગ કાળો હોય છે. આ જાતના પ્લેગમાં હૃદયની થેલી વૃદ્ધિ પામે છે, અને હૃદયની ક્રિયા બંધ પડવાનો સંભવ પેદા થાય છે. તેમજ પ્રથમ કંઈ પણ સૂચક ચિન્હ માલમ નહિ પડતાં હૃદયની ક્રિયા એકાએક બંધ પણ પડે છે. કાંઈ વેળા ઝાડનો અટકાવ થાય છે, અથવાંતો ઝાડો થઈ જાય છે અને તેમાં લોહી પણ પડે છે, તેમજ પેટ ચઢી આવે છે. આ સ્થિતિ ઘણી ખરાબ મનાય છે. આ રોગના ઝેરની જ્ઞાનતંતુઓ ઉપર પણ ઘણી ખરાબ અસર થાય છે. અને તેથી બડબડ, બેશુદ્ધિ અને ભ્રમ એ લક્ષણો વધે છે. કદી કદી મગજવિચાર શૂન્ય પણ બને છે, અને દરદીને કંઈપણ સુઝ પડતી નથી. મરણ વખતે દરદીને જ્ઞાન વાયુ થાય છે. અને તેથી પોતાના ઉપર બનેલા બનાવોનું તેને જ્ઞાન થઈ અત્યંત દુઃખ પામે છે, પરંતુ આવી સ્થિતિ થોડીજ વાર રહે છે અને દરદી મરણ પામે છે. આ જાતના પ્લેગમાં તાવ ચડે છે, ઉતરે છે, તથા પરસેવો વળે છે અને પછી ગાંઠ થાય છે તેથી દરદીની આસપાસના મનુષ્યો તાવ ચડે ઉતરે છે, પરંતુ ગાંઠ નથી તેથી સાદો તાવ છે એમ માની ગણતરમાં રહે

છે. આ પ્રકારના પ્લેગમાં કોઇ કોઇ વાર નાક વાટે, પેસાળ વાટે, અથવા ઝાડા વાટે લોહી પડે છે. વળી આ પ્રકારના પ્લેગનો દરદી બેથી પાંચ દિવસમાં મરણ પામે છે, અથવા જો એકાદ અઠવાડીયું ટકી જાય તો પછી સારું થવાની આશા બંધાય છે. દરદીનું મરણ હૃદયની ક્રિયા બંધ પડવાથીજ થાય છે.

સેપ્ટીસીમીક અથવા સાર્વ દેહિક પ્લેગનાં લક્ષણો. આ જાતના પ્લેગનો શીઘ્ર અમલ થતો હોવાથી એકદમ તાવ ભરાય છે. દરદીની જીવન શક્તિ અતિશય હઠી જાય છે, દરદી કણુછી કણુછીને શ્વાસ લે છે, તેમજ કણુછ્યા સિવાય વિશેષ બોલી શકતો પણ નથી. દરદી જો કે તદન બેશુદ્ધ થાય છે, તોપણ કોઇ કોઇ વખતે તોફાન કરવા પણ લાગે છે. નાડી સ્થાનબ્રષ્ટ થતી જોવામાં આવે છે. કોઇ કોઇવાર રોગીની ગુદા, નાક તેમજ મોઝાડામાંથી લોહી પડવા લાગે છે. તાવ ૧૦૬ ડીગ્રી કરતાં વધારે ચડે છે, કિંવા શરીરની ગરમી ૯૬ ડીગ્રી જેટલી નીચે પણ ઉતરી જાય છે, અને રોગી એકાએક મરણ પામે છે. આ રોગમાં આખા શરીરનું લોહી ઝપાટા-બંધ રીતે દુષિત થઇ જાય છે, તેથી દરદી ધણા ભાગે ન બચતાં થોડાજ કલાકમાં મૃત્યુના મુખમાં જઇ પડે છે, અને તેથી સર્વે પ્રકારના પ્લેગોમાં આ પ્લેગ ધણાજ ખરાબ છે.

(૩) ન્યુમેનિક અથવા કુર્કુસ દાહ યુક્ત પ્લેગ. આ જાતના પ્લેગમાં પ્રથમ ટાઢ વાઇને તાવનો આરંભ થાય છે, ચક્ર આવે છે, હાથ પગ તેમજ માથું બહુ દુઃખે છે, તાવ ધણા ચડે છે, શ્વાસ બહુ ત્રાસથી લેવાય છે, ખાંસી ધણી આવે છે, કફ પણ બહુ પડે છે, તાવ વચમાં નરમ પડે છે તોપણ તે છેક અનિયમિત રીતે આવે છે. દરદી બડબડાટ કરી મુકે છે, પરંતુ મરણ વખતે

આ બડબડાટ બંધ પડી જાય છે. આ જાતના પ્લેગનું મુખ્ય લક્ષણ એ છે કે દરદી બહુજ શ્રમિત થઈ જાય છે, શ્વાસ અપાટાબંધ ચાલે છે, થુંકમાં લોહી દેખાય છે, તેમજ થુંક અને કફ દ્વારા પ્લેગના જંતુઓ પણ બહાર પડે છે. માટે આ જાતના દરદીનું થુંક તથા કફ જુદા વાસણમાં લેઈને તે વારંવાર ફેંકી દેવું જોઈએ. જો તેમ કરવામાં ગફલત થાય તો બીજાં મનુષ્યોને પણ આ રોગ લાગુ પડી એકદમ તે ઘરમાં પાંચ, સાત કેસો થવાનો ત્રાસદાયક બનાવ બને છે. આ જાતના પ્લેગનો દરદી ત્રણ કે ચાર દિવસમાં મરણ પામે છે.

(૪) ગેસ્ટ્રો ઇન્ટેસ્ટાઇન પ્લેગ—આ જાતના પ્લેગમાં આંતરડાંમાં વિકાર થઈ ઝાડા, ઊલટી થાય છે અને દરદી મરણ પામે છે.

વળી આ હોબરી અને આંતરડાં ઉપર વિકાર કરનાર પ્લેગના બદલે સાદા પ્લેગને પણ ચોથી જાતનો પ્લેગ કટલાએક ડોક્ટરો માને છે. જેનાં લક્ષણો નીચે મુજબ છે.

સાદા પ્લેગ—પ્રથમ થોડો તાવ આવે છે, અને તે કમી જારતી થયાં કરે છે. જીભ ઘોળી થાય છે, થોડો ચાક લાગે છે, આંખો જરા લાલ થાય છે, તથા મહોં પણ લાલ બને છે, દરદી ગમે તેમ બકે છે, જાંગ, બગલ કિંવા ડોકની સંધિ એમાંની કોઈ પણ જગ્યામાં દરદ માલમ પડે છે, તથા ત્યાં ન્હાની ગાંઠ થાય છે. તે ગાંઠ આપોઆપ બેસી જાય છે કિંવા પાકીને કુટે છે. આ પ્લેગથી પણ ઘણા કેસો બને છે.

જો કે પ્લેગના રોગનાં સામાન્ય લક્ષણો એ મુજબ છે, તોપણ જો ખરેખરો પ્લેગનો કેસ હોય તો દરીદીમાં શરૂઆતથી છેવટ સુધીમાં નીચેના પાંચ પ્રકારો એટલે અવસ્થાઓ જેવામાં આવે છે.

શુદ્ધ પ્લેગના રોગમાં દરદીમાં જણાતા પાંચ પ્રકારો.

(૧) પ્લેગના જંતુઓ શરીરમાં દાખલ થયા પછી શરીરમાં ઝેરી અસર થઇને ઝેરનો શરીરમાં પ્રસાર થઇ બહાર આવવું.

(૨) પ્લેગના ઝેરના પ્રસારને લીધે શરીરની ગરમી વધી જઇને તાવ રૂપે માલમ પડવી.

(૩) મરકીના જંતુઓના ઝેરથી લોહીમાં બગાડ થઇને રસ-પિંડો સૂઝી જઇ ગાંઠો ઉત્પન્ન થવી.

(૪) રોગનો વધારો અથવા ઘટાડો થવો.

(૫) દરદીનું મૃત્યુ થવું અથવા બચાવ થઇને ધીમે ધીમે તબી-યત સુધરતી જવી.

આ પાંચે સ્થિતિનાં પૃથક્ પૃથક્ લક્ષણો અત્રે વિસ્તારથી આપવામાં આવે છે, તેનો વાંચકો તેમજ તબીબોએ ખાસ લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ કરવો જોઇએ કે જેથી અમુક મનુષ્ય આ પ્રાણુઘાતક રોગના પંજામાં સપડાયો છે કે કેમ ? અને જો સપડાયો છે તો કઇ સ્થિતિમાં છે ? તેના ઉપર શું ઔષધો પચાર કરવો જોઇએ ? તેમજ કેવું પરીણામ આવશે ? તેનો નિર્ણય સરળતાથી થઇ શકે.

પ્રાથમિક સ્થિતિ—અથવા પ્લેગના જંતુઓ શરીરમાં દાખલ થયા પછી શરીરમાં ઝેરી અસર થઇને તે ઝેરનો શરીરમાં પ્રસાર થઇ પ્રકટી નિકળવું.

આ સ્થિતિ પ્લેગનું ઝેર શરીરમાં દાખલ થયા પછી ઝેરી તાવ બહાર પડે ત્યાં સુધીની ગણાય છે. જો કે પ્લેગના જંતુઓ શરીરમાં દાખલ થયા પછી તેઓનો અમલ બે કલાકથી માંડીને દશ

દિવસની અંદર થાય છે. તોપણ આ ગુપ્ત અવસ્થાની સાધારણ હદ ધણું કરીને બેથી પાંચ દિવસની હોય છે.

તાવ પ્રકટી નિકળવાના સમય અગાજી પ્રકૃતિમાં જે ફેરફાર થાય છે તે એવો છે કે:—

પહેલાં તો શરીરને બેચેની લાગે છે, જૂખ મરી જાય છે, તન, મનનું કામ સુઝતું નથી, પડી રહેવાનું મન થાય છે, બિદાસીનતા, સાંધાઓનું અકડાઈ જવું, સાંધાનો દુખાવો, થોડીએક ચકરી, હૃદયનો થોડો ફટકારો, જાંઘોમાં અને ખગલોમાં મંદ, મંદ દુખાવો થવો વિગેરે છે. પરંતુ કાંઈ કાંઈ વખતે આથી પણ વધારે ખરાબ ચિન્હો થાય છે, એટલે દરદીનો ચહેરો તેજ વગરનો, લાન વગરનો અને બેડાળ થઈ જાય છે. આંખો સુસ્તીવાળી જણાય છે તેમજ જાંઘી ઉંતરી જાય છે, દરદી ટગર ટગર નેચાં કરે છે. બોલતાં જીભ ઝલાય છે. અને દારૂ પીધેલા મનુષ્યની માફક લથડતો ચાલે છે.

કાંઈ કાંઈ વખતે ઉલટી, કાંઈ વખતે નરમ ઝાડા, છાતીનો ગજરાટ, અને માથાનો અતિશય દુઃખાવો પણ થાય છે.

આવી સ્થિતિ બે, ચાર દિવસો ચાલ્યા પછી બીજી સ્થિતિ શરૂ થાય છે.

બીજી અવસ્થા—અથવા પ્લેગનું ઝેર પ્રસરવાને લીધે શરીરની ગરમી વધી જઈ તાવરૂપે માલમ પડવી.

આ સ્થિતિમાં ટાઢીઆ તાવની માફક ટાઢ વાઇને તાવ આવે છે, અને તેથી કેટલી એક વખતે આ તાવને ટાઢીઆ તાવ તરીકે ગણવાની જુદા પણ કરવામાં આવે છે. પરંતુ આ તાવ અનિયમિત

રીતે આવે છે, તેમજ થોડો નરમ પણ પડી જાય છે, વળી સાદા તાવનું માપ જો કે ધણું કરીને ૧૦૦ ડીગ્રી જેટલું હોય છે, પરંતુ આ તાવનું માપ ધણા ભાગે ૧૦૨ થી ૧૦૭ ડીગ્રી સુધી આવે છે. નાડી ઉતાવળી, નળણી અને અનિયમિત ચાલે છે, અને દર મિનિટે ૧૦૦ થી ૧૫૦ ધબકારા મારે છે. શ્વાસોશ્વાસ ઉતાવળો અને ઉપર ઉપરનો એટલે અધરીઆં ચાલે છે, અને તેનો વેગ દર મિનિટે ૨૦ થી ૫૦ વખત જેટલો હોય છે.

શરીરની આમડી ગરમ અને સુકી એટલે પરસેવા સિંચાયની હોય છે. અને તેમાંથી સડેલી માટીના જેવી એવી ખરાબ વાસ આવે છે કે જે લગારે પણ ખમાતી નથી. અને તે ઉપરથીજ આ તાવ સાદો નહિ પરંતુ પ્લેગનો છે એવી ખાત્રી થાય છે.

દરદીનો ચહેરો નિસ્તેજ અને કરમાઇ ગયેલો હોય છે. છતાં કોઇ કોઇ વખતે દરદી સુજી પણ જાય છે.

આંખો લાલચોળ, ચળકતી અને એકી નજરે ટકટક જોતી હોય તેવી દેખાય છે. કીકીઓ મોટી દેખાય છે અને સાંભળવાની શક્તિ બહુર મારી જાય છે. તાવની ગરમી વધતી જાય છે, અને પેટમાં જલ્દી અંગારા ભર્યાં હોય ને તેવી લાલ બળે છે. ઉલટી અને માથાનો દુઃખાવો વધતો જાય છે, તેમજ તૃષા પણ અત્યંત અને વારે ઘડીએ લાગે છે.

આવેલો તાવ પ્લેગનો છે કે સાદો તે દરદીની જીભ જોવાથી અનુભવી મનુષ્યો તરત સમજી શકે છે. કેમકે પ્લેગનું મોટામાં મોટું કિંવા મુખ્યમાં મુખ્ય ચિન્હ દરદીની જીભ જોવાથીજ જણાઇ આવે છે. અને તે એ છે કે પ્લેગના દરદમાં જીભનો વચલો ભાગ

તદન સફેદ ચાકના રંગ જેવી ઊરીવાળો થઇ જાય છે, અને જીભની અણી તથા તેની આસપાસનો ભાગ તદન લાલચોળ દૃષ્ટિએ આવે છે. વળી ફેટલીએક વખતે જીભ સુજી પણુ જાય છે, જેથી દરદી જીભ મહોડામાં રાખી શકતો નથી. આગળ જતાં જીભ સુકી પડી ફાટી જાય છે તેમજ કાળી પડે છે, અને હોઠ, દંતિ તથા નસઠારા ઉપર પણુ કાળી ઊરી આવે છે. દરદનાં લક્ષણો જેમ જેમ આગળ વધે છે. તેમ તેમ ચકરી, માથાનો દુઃખાવો અને દારૂ પીધેલાના જેવી સ્થિતિ પણુ વધતી જાય છે, અને તેમાંથી ઘેન તથા તંદ્રા પણુ આવે છે, કિંવા સન્નિપાત થાય છે, દરદી તદન બેચેન બને છે અને તેના હાથ પગ ઉછળે છે. જ્યારે તંદ્રા આવે છે ત્યારે આંખો અડધી ઉઘાડી અને અડધી મીંચાએલી રહે છે કદાચ દરદી જો સાવચેત હોય તો પણુ સવાલનો જવાબ ધીમેથી અને અડધો પડધો આપી પાછો બોલતાં બોલતાં ઘેનમાં પડે છે.

આ સ્થિતિમાં ઝડાનો બંધકાશ રહે છે કિંવા પાતળો ઝાડો થાય છે. એ ઝાડો જો થોડો, પીતવાળો પીળા રંગનો અને અશક્તિ ઉત્પન્ન કરે તેવો ન હોય તો દરદી સારો થવાની આશા રખાય છે. જો ઝાડો કાળા રંગનો દુર્ગંધ મારતો, પુષ્કળ પ્રમાણમાં અને અશક્તિ ઉત્પન્ન કરનારો હોય તો સમજવું કે દરદીનું મોત નજીક છે.

વળી આ સ્થિતિમાં પેશાબનો રંગ લાલ લોહી જેવો હોય છે, અને ઘણા થોડા પ્રમાણમાં તેમજ થોડા વજનમાં ઉતરે છે. તેમજ કોઇ કોઇ વખતે મુદ્દલ પેશાબ પેંદા પણુ થતોજ નથી.

આવી સ્થિતિ થોડાક કલાકથી માંડીને પાંચ, છ, સાત અથવા

તો દશ દિવસ સુધી ચાલે છે, અને ત્યાર બાદ ત્રીજી એટલે ગાંઠ ઉપડી આવવાની સ્થિતિ પેંદા થાય છે.

ત્રીજી અવસ્થા-અથવા ગાંઠ ઉપડી આવવાની સ્થિતિ-
આ સ્થિતિમાં જાંગના મૂળ આગળ બદો નિકળવાની જગ્યાએ, કાન, ડોક આગળના રસ પિંડો કિંવા શરીરના એવાજ બીજા સંધિવાળા ભાગોની રસ ગ્રંથીઓમાં સોળ આવે છે. કેટલાએક દરદીઓમાં જો કે ગાંઠો દેખાતી નથી, તો પણ બે તૃતિયાંશ કરતાં વધારે દરદીઓમાં તો તે હોય છેજ. શરૂઆતમાં જાંગના થાપામાં ગાંઠ ઉપડી આવે છે, અને ત્યાર પછી કેટલાએક દરદીઓને અગલની, નીચલા જડાની અણી ઉપરની અને ગરદન ઉપરની ગાંઠો પણ સુઝી આવે છે. કાંઈક વખતે કાણી, ઘુંટણ અગરતો ડોકના હાડકા ઉપર પણ ગાંઠો ઉપડેલી દેખાય છે.

આ ગાંઠો તાવ આવ્યા પછી ઘણું કરીને પહેલા બીજા કિંવા ત્રીજા દિવસે અને ક્વચિત એથે દિવસે પણ દેખાય છે. અને તેઓમાં સોળે આવી દરદ થાય છે.

ઘણા ખરા પ્રસંગે માત્ર એકજ જગ્યાની ગાંઠ સુજી આવે છે, પરંતુ કેટલી એક વખતે જો કે બે, ચાર સ્થળની ગાંઠો ઉપડે છે, છતાં તેઓમાં એકજ ગાંઠ મોટી હોય છે. આ ગાંઠો શરૂઆતમાં ઉપડતી વખતે નાની હોય છે, પરંતુ ઉપડ્યા પછી જલદીથી ઇંડા અગર નારંગી જેવડી કિંવા તેથી પણ મોટી થઇ જાય છે. વળી સખ્ત જાતના પ્લેગમાં લોહીની પણ ગાંઠો બંધાઇ જાય છે, અને તે થોડા કલાકમાં મોટી થઇ જાય છે. આ પ્રમાણે પ્લેગમાં થનારી ગાંઠો જો પાકે અને તેમાં પડે થાય તો દરદી બચવાની આશા

બંધાય છે. આ પ્રમાણે સ્થિતિ થયા બાદ ચોથો દરદો શરૂ થાય છે, એટલે કાંતો દરદનું સ્વરૂપ નેરમાં આવી તેના ઉપદ્રવોમાં વધારો થાય છે, કિંવા તેના ઉપદ્રવો નરમ પડવા લાગી દરદીની પ્રકૃતિ સુધરવા લાગે છે.

પ્લેગના દરદીની ચોથી સ્થિતિ. અથવા દરદના ઉપદ્રવોનું આગળ વધવું કે નરમ પડવું,

સેંકડે ઓંશી મનુષ્યોને પ્લેગનું દરદ લાગુ પડે છે, પણ તેમાંથી ૭૫ ટકા જેટલા તો મરણાળ પામે છે, છતાં યોગ્ય સારવારથી બચ્યા દરદીને બચાવી શકાય છે. જે દરદી મરવાનો હોય તો ઉપર જણાવેલાં લક્ષણો વધારે બચાંકર થતાં જાય છે, અને જે બચવાનો હોય તો તેમાં સુધારો થાય છે.

જે દરદી બચવાનો ન હોય તેને ગાંઠ નિકળ્યા પછી પણ તાવ નરમ પડતો નથી. નાડી નિર્જળ થવા લાગે છે. બે ચેની વધે છે. શ્વાસોશ્વાસ ઊતાવળો ચાલે છે. ચહેરો નિસ્તેજ થતો જાય છે. બેચેની વધવા લાગે છે. નાડી છેક લાકડા જેવી થઈ જાય છે, પેશાબ બંધ પડવા લાગે છે, બેશુદ્ધિ વધે છે અને શરીરની ગરમી ધડીકમાં વધવાનો ધડીકમાં ઘટવા લાગી છેવટે દરદી મૃત્યુનો ભોગ થઈ પડે છે.

પરંતુ જે કેમ સુધરવાનો હોય તો પ્રથમનાં લક્ષણોમાં સુધારો થાય છે, એટલે ગાંઠ નિકળ્યા પછી તાવ નરમ પડે છે, પરસેવો છુટે છે, નાડીમાં બળ આવે છે, જેથી તેનો વેગ નરમ પડી દરમિનિટે ૯૦ થી ૧૦૦ જેટલા ધબકારા થાય છે. દરદી બેચેન હોય છે તે ચેનવાળો થાય છે, અને ઘેનમાં હોય છે, કિંવા બકતો હોય છે, તે

શુદ્ધિમાં આવતો જાય છે. ચહેરા ઉપર તેજ આવી અસલ સ્થિતિ ધારણ કરવા લાગે છે. જીભમાં અમી આવી સાદુ થતી જાય છે. આંખોની રતાશ ઓછી થાય છે, પેશાબ વધારે પ્રમાણમાં અને છુટથી આવવા માંડે છે. ગાંઠ પાકે છે કિંવા કોઇ કોઇ વખતે થોડા સમય સુધી જેવી ને તેવી પણ રહે છે.

આ પ્રમાણે સ્થિતિ ભોગવ્યા પછી પાંચમો દરજ્જો શરૂ થાય છે.

પાંચમી સ્થિતિ—જો ચોથા દરજ્જાના લક્ષણોએ વિશેષ લય-કર સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હોય તો ધણું કરીને દરદીનું મરણજ થાય છે, પરંતુ જો તેઓમાં સુધારો થયો હોય તો, આ સ્થિતિમાં ધણું કરીને બહેલો કે મોડો પણ આરામ થાય છેજ. જો ચોથા દરજ્જામાં ગાંઠ પાકી ન હોય તો આ દરજ્જામાં પાકે છે. જો કે પ્લેગ લાગુ પડ્યા પછી બહેલામાં વહેલો સાતમા કિંવા દશમા દિવસથી આરામ શરૂ થાય છે, તો પણ કેટલાએક કેસોમાં ચૌદમા દિવસ પહેલાં આરામ થવાનાં કંઈ પણ ચિન્હો માલમ પડતાં નથી. વળી જોને ન્યુમોનિક એટલે ફેફસાના સોજવાનો પ્લેગ લાગુ પડ્યો હોય, તેવા દરદીઓને સારા થતાં ધણા દિવસ લાગે છે.

જો કે શુદ્ધ પ્લેગના દરદીમાં આ પાંચે દરજ્જા ધણા લાગે જોવામાં આવે છે, તો પણ કેટલાએક પ્રસંગે તેમાં અપવાદ પણ હોય છે.

પ્લેગના ખરા રોગના દરજ્જાઓમાં અપવાદ.

કેટલીએક વખતે ઉપર વર્ણવેલાં પ્લેગનાં લક્ષણો પહેલેથીજ ધણા ગંભીર રૂપમાં થઇ પ્લેગ એકદમ બહુ સખ્ત રીતે લાગુ પડે છે, અને તેથી થોડાજ કલાકમાં અગર તો એકાદ, બે દિવસમાંજ ત્રીજી સ્થિતિ સુધી પહોંચ્યા સિવાય એટલે ગાંઠ નિકળવા અગાઉજ દરદી મરણુ પામે છે.

કોઇ કોઈ વખતે બીજો દરજ્જો પણ પેંદા થતો નથી. અને કદાચ થાય છે તો અશક્તિના લીધે થોડાજ તાવ આવે છે.

આવી જાતના પ્લેગને ડૉક્ટરોએ ફ્લમીન્ટ એટલે “ એકદમ ધડાકા કરનાર ” એવું નામ આપ્યું છે. વળી આ જાતના કેસો ઘણું કરીને પ્લેગની શરૂઆતમાંજ બને છે, પરંતુ કેટલીએક વખતે તેઓ આખરમાં પણ હોય છે.

ડૉક્ટર પેન લખે છે કે:—આ સિવાય વળી વચલા વડના પ્લેગના કેસો બને છે, તેમાં પણ દરદીઓ ને કે એકદમ મરણુ પામે છે, પરંતુ ત્રણે દરજ્જા એક પછી એક જલદીથી પેંદા થયેલા દેખાય છે. અને દરદીઓ ત્રીજા દરજ્જામાં એટલે પ્લેગ શરૂ થયા પછી ચારથી સાત દિવસ માં મરે છે.

કોઇ પણ જાતના પ્લેગનો દરદી ને સાત દિવસ ટકી જાય છે, તો ઘણા ભાગે તેની બચવાની આશા રખાય છે.

કેટલાએક કેસોમાં બીજા દરજ્જાને બદલે ત્રીજો દરજ્જો પ્રથમ દેખાય છે, એટલે પહેલાં ગાંઠ નિકળે છે અને પછી તાવ આવે છે.

આ જાતના ફેસો જો કે મંદગતિવાળા હોય છે, તો પણ કેટલીએક વખતે ગાંઠ થયા પછી સખ્ત તાવ આવે છે અને દરદી મરણ પામે છે.

કાંઈ કાંઈ વખતે પ્લેગના દરદની શરૂઆતમાં તેમજ પછવાડેથી તાવ આવ્યા સિવાય પ્લેગના ફેસો બને છે. અથવા તો તાવ એકલો થોડો હોય છે કે દરદી પોતાના ધંધે પણ જઈ શકે છે. આવી જાતનો પ્લેગ એઝારટીવ અથવા એમ્બ્યુલેટરીના નામથી ઓળખાય છે. કારણ એઝારટીવ જાતમાં પ્લેગના બધા દરજ્જા થતા નથી. અને એમ્બ્યુલેટરી જાતમાં દરદી પોતાનો ઉદ્યોગ પણ કરી શકે છે.

આવી જાતના પ્લેગનું ઝેર તેઓની માવજત કરનારાઓને આબુખાબુ રહેનારાઓને કિંવા તેઓના ભેગા રહેનારા બીજા લોકોને લાગતું નથી.

ડૉક્ટર વીન્ટર ખર્ચે બહુ બારીક રીતે અવલોકન કરી એવો અનુભવ જણાવ્યો છે કે પ્લેગના રોગનું એક એવું વિલક્ષણ લક્ષણ છે કે પ્લેગનો રોગ શરૂ થવાનો છે એવું શરૂઆતમાં સમજાતું નથી.

ફલમીનન્ટ જાતના સખ્ત ફેસો બને છે, ત્યારે મેલેરીયાના સખ્ત ઝેરી ટાઢીઆ તાવ જેવા ફેસો બને છે. અને એઝારટીવ જાતમાં દરજ્જા અનિયમિત એટલે ઉલટા સુલટા જણાય છે.

કાંઈ કાંઈ વખતે પ્લેગ : સિવાય વળી બીજી જાતના તાવના દરદ સાથે પણ ગાંઠ નિકળે છે. જો કે આ ગાંઠ પ્લેગની કિંવા પ્લેગ જેવી ઝેરી હોતી નથી, તોપણ નિદાન કરવામાં એટલે થયેલું દરદ શું છે? તેનો નિર્ણય કરવામાં એથી ગુંચવાડો પડે છે. વળી

કાંઈ વખતે પ્લેગ એકદમ છુપી રીતે એટલે પોતાનાં લક્ષણો ખતાવ્યા સિવાય પણ પ્રસરે છે, એટલે પ્લેગ પોતાના ખરાબ સ્વરૂપમાં દેખાતો નથી, પરંતુ બીજા રોગોને મદદ કરે છે, જેથી તેઓનો ઉપદ્રવ વધેલો માલમ પડે છે; અને તે રોગો ગંભીર અને ભયંકર રૂપમાં આવી જાય છે.

જો કે આમ પોતાના ખરા સ્વરૂપમાં નહિ પ્રગટતાં આડકતરી રીતે પણ ફટલીએક વખતે પ્લેગ પોતાનો પ્રચાર કરે છે. તો પણ પ્લેગને છાડીને બીજાં એવો કાંઈ પણ રોગ નથી કે જેમાં એકદમ તાવની સાથે ધણા દરદીઓને ગાંઠા નીકળે, તેમજ એકદમ બોહી, થી તરીને જ્ઞાન તંતુઓ બગડી જાય, વળી પ્લેગના દરદીઓમાં સુસ્તી અને ઉદાસીનતા દેખાય છે, તેમજ તેના શરીરમાંથી એક પ્રકારની ખાસ દુર્ગંધ નિકળે છે. એ ઉપરથી પણ એવા એકાદ રોગીને જોણે એક વખત પણ જોયો હોય તેને બીજાને થયેલી ખિમારી પ્લેગની છે કે કેમ ? તે તરતજ તેની મુખમુદ્રા જોઈને પારખી કાઢવું મુશ્કેલ નથી;

પ્રકરણ ૫ મું—ચિકિત્સા.

હરકાષ રોગની ચિકિત્સા બે પ્રકારે થઈ શકે છે.

(૧) જે તે રોગનો ચેપ લાગુ પડતો અટકાવવાની રીત.

(૨) દરદ લાગુ પડ્યા પછી તેને મટાડવાનો વીધો.

દરદ લાગુ પડ્યા પછી તેને મટાડવાનો પ્રયત્ન કરવો, તે કરતાં જે રીતે વર્તવાથી દરદ લાગુ પડતું અટકાવી શકાય તે રીત હજાર દરજ્જે શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે પાણી વહી ગયા પછી તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવો તે કરતાં પાણી પહેલાં પાળ બાંધવી એ જિત્તમ છે. અને તેથી શું શું ઉપાયો લેવાથી પ્લેગનો ચેપ આગળ પ્રસરતો તેમજ એક બીજાને લાગુ પડતો અટકાવી શકાય તે સર્વાધિ આપણે પ્રથમ વિચાર કરીએ.

General self guards against Plague.

પ્લેગ પ્રતિ બંધક ઉપચારો.

૧—બહાર ગામથી પ્લેગનો ચેપ આવતો અટકાવવાના ઉપાયો.

પ્લેગના દરદથી મુક્ત રહેવાનાં સહુથી ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે જ્યારે આજુ બાજુના ગામોમાં પ્લેગ ચાલતો હોય ત્યારે તેનો ચેપ આપણા ગામમાં આવે નહિ એટલા માટે પ્લેગવાળાં સ્થળોએ જવા આવવાનો તેમજ ત્યાંથી કંઈ પણ ચીજ લાવવા લેઈ જવાનો બ્યવહાર નહન બંધ કરી દેવો જોઈએ, પરંતુ કદાચ આવી બ્યવ-

સ્થા ન રાખી શકાય અર્થાત્ પ્લેગવાળા સ્થળમાંથી કંઈ સરસામાન મંગાવવાની જરૂર પડે અથવા તો પ્લેગ દુષિત સ્થળમાંથી આવેલા કોઈ મનુષ્યને આપણા ગામમાં દાખલ કરવાની જરૂર પડે તો તેની સાથે આવેલા રોગબીજનો નાશ કરવા માટે નીચેની વીધિનો ઉપયોગ કર્યા પછીજ તે શાખ્સ કિંવા સરસામાનને ગામમાં દાખલ થવા દેવો જોઈએ.

૨—બહાર ગામથી આવેલા પ્લેગના ચેપનો નાશ કરવાની રીત.

અથર્વવેદમાં જણાવ્યા મુજબ સધળા :દશ્ય અને અદશ્ય જંતુઓનો નાશ કરવાની સૂર્યના તાપમાં અદ્ભુત રસાયણિક શક્તિ રહેલી છે, એ વાત આજકાલ પણ સિદ્ધ થઈ ચુકી છે, અને તેથી એના સખંધમાં મુંબાઈ સરકારના જનરલ ડીપાર્ટમેન્ટ તરફથી તા. ૧૮ માહે એપ્રિલ સને ૧૯૧૧ ની નંબર ૨૩૨૩ ની એવી યાદી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે કે:—

હિંદુસ્થાન સરકારે થોડા વખત ઉપર કેપટન જે. કર્નીગ્હામ એમ. ડી. આર્ચ. એમ. એસ. નો “ સૂર્યના તડકાથી ચાંચડોનો નાશ ” એ નામનો એક નિબંધ સાયન્સની એક જાણવા જોગ હકીકત તરીકે બહાર પાડ્યો છે. આ નિબંધનો સાર લોકોની જાણમાં પ્રસિદ્ધ રીતે આવે એ હેતુથી મરકીવાળી જગાઓમાંથી આવતા શાખ્સોનાં કપડાં વિગેરેમાંના રોગબીજનો સૂર્યના તડકાથી નાશ કરવા માટે નીચેની સૂચનાઓ સધળા લોકોને જાણવા સાર પ્રસિધ્ધ કરી છે.

મરકીવાળી જગ્યામાંથી આવતા લોકોનાં કપડાંમાંના રોગ બીજનો સૂર્યના તાપથી નાશ કરવાની રીત.

મરકીનો રોગ જંદરોમાંથી ચાંચડોદ્ધાર મનુષ્યોને લાગ્ય પડે

છે, એ વાત તો હવે સુપ્રસિદ્ધ છે. વળી એમ પણ માલમ પડ્યું છે કે મરકી વાળી જગ્યામાંથી મરકી વિનાની જગ્યામાં જતા લોકોની સાથે મરકી વાળી જગ્યાના રોગબીજવાળા ચાંચડો તેમનાં કપડાં પથારી અથવા સરસામાનમાં જાય એ સંભવિત છે. અને તેથી પ્લેગવાળા સ્થળમાંથી અમુક મનુષ્યને :જે સ્થળે જવું હોય ત્યાં પહોંચ્યા પછી તેઓ પોતાની પથારી અને સરસામાનને છોડે છે, એટલે ચાંચડોને છુટ મળ્યાથી તેઓ કુદવા માંડે છે, અને તે જગ્યામાં વસતા જિંદરોનું લોહી પીવાને તરતજ તેમના તરફ દોડે છે. અને પોતાની અંદરના પ્લેગના જંતુઓને તેજ વખતે જિંદરોમાં દાખલ કરે છે. જેથી જિંદરોને મરકી લાગુ પડી તેઓ મરી જાય છે, અને ત્યારબાદ થોડા વખતમાં તે ગામનાં મનુષ્યોને પણ જિંદરોની મરકી લાગુ પડી તેઓ પણ મરવા માંડે છે.

હવે ગામમાં આ રીતે ખીજ સ્થળેથી મરકી આવતી હોવાથી સધળા નવા આવનારાઓના સરસામાન, કપડાં, અને પથારીમાંના તમામ ચાંચડોને મારી નાંખવાથી મરકીને આવતી અટકાવી શકાશે.

પરંતુ કોઈ એમ સવાલ કરશે કે “જધાએ ચાંચડોનો શી રીતે નાશ કરાય ?” તો તેનો જવાબ એ છે કે પરેલની પ્રયોગ શાળામાં પ્રયોગથી માલમ પડ્યું છે કે કપડાં, પથારી અને સરસામાનને એકાદ કલાક તડકે પાથરી રાખવાથી તેની અંદરના સધળા ચાંચડોનો નાશ સહેલાઈથી કરી શકાય છે. અને તેથી તમારે માત્ર એટલુંજ કરવાનું છે કે ધાસ અથવા ઝાડ, ઝાંખરાં ન ઊગતાં હોય એવી અને સૂર્યનો તડકો કાયમ પડ્યા કરતો હોય એવી એક સપાટ રેતાળ જગ્યા પસંદ કરવી ને તેના ઉપર કપડાં એકવડાં પાથરવાં એટલે થોડા વખતમાં સધળા ચાંચડો મરી જશે. અને કપડાં તદ્દન

રોગબીજ વિનાનાં થશે, અને તેથી એમ કયાં બાદ તેના માલીકને તે સરસામાન સાથે ગામમાં પેસવા દેઇએ તો લોકાની સલામતીને ધોક્કા પણ પહોંચશે નહિ. પરંતુ સધળા ચાંચડોનો નાશ થયો છે. એમ ખાત્રી કરવા માટે નીચેના નિયમો સંભાળથી પાળવા જોઇએ.

આ ક્રિયામાં જે મુખ્ય વાત યાદ રાખવાની તે એ છે કે સદરહુ જગ્યા તદ્દન સપાટ હોવી જોઇએ, અને તેના ઉપર કપડાં પાથરતા પહેલાં તે સ્થળની રેતી પુરતી તપેલી હોવી જોઇએ.

રેતી ફેટલી તપેલી હોવી જોઇએ તેની તમને ખાત્રી થતી ન હોય તો યોગ્ય ગરમી માપવા માટે તમને પરેલની પ્રયોગશાળા-માંથી બે આનાની કિંમતનું એક ચરમામીટર પુરતી સમજુતી સાથે મળી શકશે.

રોગબીજ નાશ કરવાને ધ્યાનમાં રાખવાલાયક નિયમો.

૧. ચીરા વિનાનો લીસો સપાટ જમીનનો કડકો પસંદ કરવો જોઇએ, અને તેની પાસે ઝાડ અથવા ધરો ન હોવાં જોઇએ; કેમકે તે જમીન ઉપર આખો દિવસ સૂર્યનો તડકો પડવાની જરૂર છે.

૨. તે જમીન સપાટ હોવી જોઇએ અને તેમાં પથરા કે ધાસ હોવું જોઇએ નહિ.

૩. તે જગ્યા જે રેતાળ ન હોય તો તેના ઉપર ત્રણ ઈંચ ઉંચો રેતીનો થર કરવો, અને તે ઉપરની બાજુએ તદ્દન સપાટ રાખવો.

૪. કપડાં રેતી ઉપર પાથરવામાં આવે તે પહેલાં રેતી બહુજ

તપેલી હોવી જોઇએ, અને તેથી સવારના દશ વાગ્યા પહેલાં તેના ઉપર કપડાં પાથરવાનું કરવું નહિ.

૫. સાંજના ચાર વાગ્યા પછી પણ તે રેતી ઉપર કપડાં પાથરવાં નહિ.

૬. કપડાં રેતી ઉપર કરચલી ન રહે તેવી રીતે બરાબર સપાટ અને એકવડાં પાથરવાં જોઇએ.

૭. કપડાં સૂર્યના તડકામાં એક કલાક રાખવાં જોઇએ.

૮. રજા અને રૂએલ કાટ જેવાં જાડાં અને ગાદીવાળાં કપડાંની બન્ને બાજુઓ સારી પેઠે તપે એટલા માટે તેઓને તડકે નાખ્યાં હોય તે વખતે એકાદ, બે વાર ઊલટપાલટ ફેરવવા જોઇએ.

૯. તૈયાર કરેલી જમીનના છેડા નજીક એટલે ત્રણ ફુટની અંદર કપડાં પાથરવાં નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી કેટલાએક ચાંચડા સૂર્યના તડકામાંથી સટકી જઇને ગામમાં રોગખીજનો પ્રસાર કરે છે.

૧૦. કપડાં રેતી ઉપર પાથરવામાં આવે તે પહેલાં તપાસી લેવું જોઇએ કે રેતીની સપાટી તદ્દન સપાટ છે, અને ગાયો અથવા તો બીજાં જાનવરો તેના ઉપર ચાલવા દેવામાં આવ્યાં નથી, અને તેમનાં પગલાં પડવા દેવામાં આવ્યાં નથી.

આલીબહુ નામદાર ગવર્નર ૫૦ કૌન્સિલના હુકમથી.

(સહી) એલ. રોબર્ટસન.

સેક્રેટરી નિસબત સરકાર.

આ પ્રમાણે જ્યારે આબુઆબુના ગામોમાં પ્લેગ ચાલતો હોય ત્યારે તેનો એપ આપણા ગામમાં આવે નહિ એટલા માટે પ્લેગવાળાં

સ્થળોએ જવા આવવાનો તેમજ ત્યાંથી કંઈપણ સરસામાન મંગાવવાનો વ્યવહાર બંધ કરવાથી, અથવા તો પરદેશથી આવેલી કાંઈ બીજા અગરનો મનુષ્યને ન ચાલે ગામમાં દાખલ કરવાની જરૂર પડે તો તેને ઉપર મુજબ સૂર્યના તડકામાં રાખી તેમાં આવેલા શેગ બીજનો નાશ કરવાથી અવશ્ય પ્લેગથી મુક્ત રહી શકાય છે. પરંતુ કદાચ આવી તજવીજ ન રાખી શકાય તેના લીધે અગરનો કાંઈ બીજી રીતે પોતાના ગામમાં પ્લેગનું બીજ આવેલું સમજાય તો પછી તેનો ઊપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવવા માટે તરતજ નીચેના ઉપાયો કામે લગાડવા જોઈએ,

૨. પોતાના ગામમાં આવેલા પ્લેગના ચેપથી બચવાના ઉપાયો.

એવું જાણવામાં આવ્યું છે કે પ્લેગના જંતુઓ મેલી, દુર્ગંધવાળા અને અંધારી જગ્યામાં ઉત્પન્ન થઈ તેવી હવા અને જમીનની તળેટીમાં સંખ્યાબંધ રીતે વસે છે. પરંતુ ચોખ્ખી, ખુલ્લી અને અજવાળી જગ્યામાં તેઓ જઈ શકતા નથી, અગર જો જાયછે તો વધારે વખત સુધી જીવી શકતા નથી; અને તેથી એકાદ પોળ, ઘર કિંવા ગામમાં ગિંદરો મરવા લાગી પ્લેગના જંતુઓ ઉત્પન્ન થયાની નોટીસ મળે કે તરતજ જેમ અને તેમ તે સ્થાનનો ત્યાગ કરી ગામથી ઓછામાં ઓછો એક માઈલ દુરે જંગલની ખુલ્લી અને અજવાળાવાળી જગ્યામાં જઈને વસવું જોઈએ. કેમકે ચોખ્ખી હવા અને પુરતુ અજવાળુ એજ પ્લેગથી બચવાનો ખાત્રી લાયક ઇલાજ છે. બંધીઆર અને મલીન હવાવાળા સ્થળમાં રાખેલા પ્લેગના દરદી-

ઓની સારવાર કરનારાઓ પૈકી જ્યારે સેંકડે ૭૫ ટકા જેટલા આસામી-ઓને મરકી લાગુ પડે છે, ત્યારે ચોખ્ખી અને ખુલ્લી અજવાળાવાળી જગ્યામાં રાખેલા દરદીઓની સારવાર કરનારાઓ પૈકી ઠાંઈને પણ લાગ્યેજ પ્લેગ લાગુ પડે છે એ તેઓ પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે. વળી અગાઉના સમયમાં જ્યારે પ્લેગે લંડનમાં રમખાણ કર્યું હતું, ત્યાર બાદ આ બાબત ઉપર ધ્યાન આપવાથી બસો વર્ષ કરતાં પણ વધારે વખત થયાં ત્યાં આગળ ફરીથી પ્લેગ પેસવા પામ્યો નથી. અને તેથી આ દેશમાં પણ જો આ બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવામાં આવે અર્થાત્ ગીચોગીચ વસ્તી અને અંધારાવાળાં મલીન મકાનોમાં વસવાતું છોડી દેઈ સ્વચ્છ હવા અને પુરતા અજવાળા વાળાં મકાનોમાં વસી તેઓને સ્વચ્છ રાખવાનું કામ ખંતપૂર્વક કરવામાં આવે તો આ દેશમાંથી પણ પ્લેગ નાબુદ થશે એવી ખાત્રી પૂર્વક આશા રખાય છે.

આ ઉપરથી સાફ સમજશે કે પ્લેગ દુષિત સ્થળોનો ત્યાગ કરીને સ્વચ્છ હવા અને અજવાળાવાળી જગ્યામાં જઈને વસવું એ પ્લેગનો સર્વોત્તમ ઉપાય છે. છતાં પણ કેટલી એક વખતે એવું બને છે કે ગામ બહાર રહેવા ગયેલા લોકોનાં ખેતરોમાં, ઝુંપડાંમાં કિંવા ખુલ્લાં સ્થળોમાં પણ મરકીના કેસો થાય છે. આમ થવાનું કારણ ખારીકાઈથી તપાસતાં એવું માલુમ પડી આવે છે કે મરકીવાળા લાગમાંથી સાથે લાવવામાં આવેલા સર સામાન કિંવા રોગી મનુષ્યો મારફતે મરકીના જંતુઓ ત્યાં આગળ આવેલા હોવાથી એમ બને અગર કાં તો લોકો બહાર નિકળ્યા પછી પણ ચોતાનો ખુટતો સર સામાન લેઈ આવવા બાપાર ઉલ્લોગ માટે કિંવા બીજા કોઈ કારણ

સર મરકી દુષિત ગામમાં જવા આવવાનો સંબંધ ચાલુ રાખે છે, અને તેથી પોતાની જોડે મરકીના જંતુઓને લેઈ આવે છે. વળી ફટલી એક વખતે બહાર નિકળેલા લોકો ગામથી એટલા બધા નજીક વસેલા હોય છે કે મરકીવાળા ભાગમાંથી રોગ લાગુ પડેલા જિંદરો, ચાંચડો, જંતુઓ વિગેરે ત્યાં જ, આવ કરી શકે છે. અને તેથી એકાદ ગામમાં એકાદ, બે, ઘેર જિંદરો પડવાના શરૂ થાય કે તરતજ પુરતા સર સામાન સાથે ત્યાંથી ઓછામાં ઓછું એક માંદલ છેટે નિકળી જવું જોઈએ. અને ત્યાર બાદ લગભગ બે, ત્રણ મહીના સુધી ગામમાં જવા આવવાનો કિંવા ત્યાંથી કંઈ પણ સામાન લઈ આવવાનો વ્યવહાર તદ્દન બંધ કરી દેવો જોઈએ. ઘણા ભાગે મરકીના જંતુઓ પ્રથમ જિંદરોનેજ લાગુ પડે છે, અને જ્યાં સુધી જિંદરો હયાત હોય ત્યાં સુધી બીજાં ગ્રાણીઓ ઉપર હુમલો કરતા નથી. વળી જિંદરો મરવા માંડ્યા પછી પંદરેક દિવસનો સમય વીસા બાદજ મનુષ્યો ઉપર હુમલો કરે છે. અને તેથી એકાદ સ્થળમાં જિંદરો મરવા લાગ્યાની સાથેજ તે સ્થાનનો ત્યાગ કરી એકાદ માંદલ દુર ચોખ્ખી હવામાં જઈ વસવામાં આવે અને ત્યારબાદ ગામમાં જવા આવવાનો વ્યવહાર બંધ કરવામાં આવે તો પ્લેગથી મુક્ત રહી શકાય એ ચોક્કસ વાત છે.

પ્લેગથી મુક્ત રહેવાનો સર્વોત્તમ ઉપાય માત્ર ઉપર બતાવ્યા મુજબ એક છે, કે જેમ અને તેમ પ્લેગ દુષિત સ્થળનો ત્યાગ કરી તેની જોડે કાંઈ પણ જાતનો સંબંધ રાખવો નહિ. વળી જે પોતાના ગામમાં સાફ હોઈ આજુ બાજુના ગામોમાં પ્લેગ ચાલતો હોય તો તેનો એપ આપણા ગામમાં આવે નહિ એટલા માટે પ્લેગવાળાં

ગામોએ જવા આવવાનો તેમજ ત્યાંથી કંઈ પણ સરસામાન મંગાવવાનો વ્યવહાર પણ તદ્દન બંધ કરવો જોઈએ. પરંતુ ક્ષાય આવી તજવીજ ન રાખી શકાય અને તેથી પોતાના ગામમાં પ્લેગ ચાલે છતાં બહાર નિકળી જવાની ગોઠવણ ન બની શકે કિંવા બહાર નિકળવા છતાં ત્યાં પણ પ્લેગના કેસો અને તો પછી પ્લેગનો વિશેષ ફેલાવો થતો અટકાવવાને નીચેના ઉપાયો કામે લગાડવા ખાસ લક્ષ આપવું જોઈએ.

૩ પોતાના ગામમાં ચાલતા પ્લેગથી બચવાના ઉપાયો.

૧. વસવાનાં મકાનોની રચનામાં ફેરફાર—ગ્રાણી માત્રના જીવન રક્ષક તરીકે મનાતી પવન, પાણી અને ખોરાક એ ત્રણ ચીજોમાં પવન એટલે હવા એ ઘણીજ અગત્યની વસ્તુ છે. એ હવાનો પ્રવાહ રતુમાન પ્રમાણે એક કલાકમાં પાંચથી પંદર માઇલ જેટલી ગતિએ નિરંતર વહ્યાં કરે છે; અને તેથી જે જે સ્થળોમાં થઇને એ હવાનો પ્રવાહ આર પાર પ્રસાર થઇ શકે છે, તે તે સ્થળોની હવા એક કલાકમાં ઘણીવાર બદલાય છે. અને તેથી કાંઈ સ્થળમાં પ્લેગના કેસો થતા હોય ત્યાંની દુષિત હવા વાતાવરણમાં મળી જઈ ત્યાં આગળથી પ્રસાર થતા પવનના પ્રવાહ સાથે પાંચ, દસ માઇલ દુર ચાલી જાય છે. આ વખતે તે હવામાં રહેલા પ્લેગના જંતુઓ પણ સાથે ધસડાઈ જાય છે, અને રસ્તામાં જો કાંઈ ગંદવાડ, અંધારા કે ભેજવાળી જગ્યા મળી જાય છે તો ત્યાં આગળ ઠરી જઈ વૃદ્ધિ પામી પ્લેગનો ઉપદ્રવ કરે છે. જો કે આમ હવા સાથે ધસડાઈ જતાં જંતુઓ અજવાળા અને તડકામાં જવાથી

તાપના લીધે તેમજ ઓક્સિજન વાયુના સંયોગને લીધે થતો
 ખરા નાશ પામે છે. પરંતુ જો વાદળો અને બેજવાળી હવા હોય
 તેમજ રાત્રિનો સમય હોય અને તેથી સર્વે હવાનો સંયોગ
 થાય તો અતિશય દુર સુધી જઈ શકે છે, અને ઠંડી હવા
 મલીન જગ્યા મળતાં ત્યાં આગળ ઠરી વૃદ્ધિ પામે છે. આ ઉપરથી
 સમજાય છે કે ગરમ હવામાં મરકીના જંતુઓનું પોષણ થતું નથી,
 અને તેથી ઘરમાં સૂર્યનો તડકો, પુરતું અજવાળું, અને હવા આવ-
 નવ કરવાને જોઈતાં બારી બારણાં રાખવામાં આવ્યાં હોય તો
 આવાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થતાં નથી; અને કદાચ બહારથી આવી ચડ્યાં
 હોય તો પણ તેઓનો જલદી નાશ થઈ જાય છે. કિંવા હવાના
 પ્રવાહ સાથે ઘસડાઈ જાય છે. પરંતુ બંધીઆર જગ્યામાંની હવા
 વારંવાર ન બદલાતાં એક સરખી કાયમ રહી દીનપ્રતિદીન વિશેષ
 મલીન થતી જાય છે. અને તેથી મરકી અને તેનાં જંતુઓનો નાશ
 કરવાને માટે અંધારા વાળી જગ્યાઓ, મેલાં દુર્ગંધ યુક્ત સંડાસો
 વિગેરેની રચનામાં ફેરફાર કરી તેમાં સારી રીતે તડકો અને અજ-
 વાળું આવી શકે એવો સુધારો કરવો જોઈએ. જંતુનાશક ધુપોથી
 તે મકાનોની અંદરની હવા વારંવાર શુદ્ધ કરવી જોઈએ, તેમજ
 યુનો કે જે દુર્ગંધને ખાઈ જાય છે તેનાથી ઘોળીને મકાનો અંદ-
 રથી તેમજ બહારથી સારી પેઠે સ્વચ્છ રાખવાં જોઈએ. વળી
 બીનાશવાળી હવા પ્લેગનાં જંતુઓને વિશેષ અનુકૂળ આવે છે માટે
 મકાનમાં જરાપણ બીનાશ ન રહે એટલા માટે ગટરો, ખાળ, કુવા,
 ખાણીઆરાં, મોરીઓ, અને પેશાબખાનાં દરરોજ સાફ કરવાં જોઈએ.
 ઘરની અંદર તેમજ બહાર કોઈ પણ જાતનો કચરો નહિ રહેવા

દેતા દરેક સ્થળે વાળીબુડીને સફાઈ રાખવી જોઈએ. મળ, મૂત્ર, કદ, બેઠવાડ વિગેરે દુર્ગંધજનક ચીજોને ધરતી નજીકની જગ્યા પાસે નહિ નાંખતાં વાસણમાં ઝીલી લેઈ તેના હિપર રાખ, માટી અથવા તો બીજી દુર્ગંધ નાશક દવા છાંટી છેટે નાંખી આવવાં જોઈએ, અથવા તો દેવતાથી બાળી મૂકવાં જોઈએ; પરંતુ તેમને જમીનમાં દાટવાં નહિ. કેમકે જમીનમાં દાટવાથી તેમાં રહેલાં જંતુઓને પોષણ મળી બળવાન થાય છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ એવી દુર્ગંધિવાળી જગ્યામાં અસંખ્ય બીજાં જંતુઓની ઊત્પત્તિ થાય છે.

૨. શેરીઓ, પોળો તથા ગામના પાદરની સ્વચ્છતા—જેવી રીતે ધરમાં સ્વચ્છતા રાખવી જોઈએ તેવીજ રીતે શેરી, પોળ અને રસ્તામાં પણ સ્વચ્છતા રાખવી જોઈએ. વળી ગામડાઓમાં જે આતરના ઊકરડા ગામ નજીક કરેલા હોય તે દુર કરાવવા જોઈએ, તેમજ જે નકામો કચરો ગામ નજીક નાંખવામાં આવતો હોય તે પણ બાળી નાંખાવવો જોઈએ. એક બાહોશ તખીબ પુરતા અનુભવથી જણાવે છે કે મરકીનો દરદી જે જગ્યા હિપર થુંક્યો હોય તે જગ્યા હિપરની રજ પણ જો બીજા મનુષ્યના શ્વાસમાં જાય તો તેને પ્લેગ થાય છે, અને તેથી ધરમાં, ગામમાં, શેરીમાં કે ગામની નજીકમાં કાંઈપણ જાતનો ગંદવાડ થવા દેવો જોઈએ નહિ.

૩. અહાર વિહાર અને પોષાકની શુદ્ધતાની આવશ્યકતા—મરકીના સમયમાં ખોરાક સારો, સાદો, ઊંચી જાતનો અને તાજો ખાવો જોઈએ. શાકભાજી વગર સડેલાં તાજાં અને જલદી પચે તેવાં ખાવાં, તેમજ ઘણા વખતથી રાંધેલો અને ઠંડો પકી ગયેલો તેમજ વાસી ખોરાક ખાવો નહિ. વળી ખોરાક બહુ સંભાળ

પૂર્વે સ્વચ્છતાથી બનાવવો અને તે તૈયાર થયા પછી તેને માખીઓ, ચાંચડો, ઉંદરો વિગેરે સ્પર્શ કરી શકે નહિ એવી રીતે સાચવીને રાખવો જોઈએ. કેમકે એવાં પ્રાણીઓદ્વારા ખોરાકમાં મરડીના જંતુઓ દાખલ થાય છે. પાણી તેમજ દુધની પણ તેવી સંભાળ રાખવી. અને બનતા સુધી તે ઉઘાળીને ઠંડું પાડી ગળી લીધા સિવાયનું પાણી પીવામાં વાપરવુંજ નહિ જોઈએ. પાણીને જીવની માફક જળવડવું જોઈએ, અને માટીના કોરા માટલામાં ભરીને તેને કાપપણુ જીવ જંતુ લાગે નહિ તેવા સ્થળમાં રાખવું જોઈએ. સવાર સાંજ બે ટાણાં વખતસર ખાવું જોઈએ. બજારમાં, શીરો, પુરી, લાડુ, જલેબી, કંસાર, તેમજ બીજાં પકવાનો અને બારે પડતો ખોરાક ખાવો નહિ. રાત્રિના સમયે ઠંડી હવા અગર તે દિવસમાં રહેવું નહિ, તેમજ મોડી રાતના વરઘોડા, નાટકો વિગેરે જોવા પણ જવું નહિ. વળી પહેરવાનાં કપડાં તથા શરીર સ્વચ્છ રાખવું તેમજ શરીર ગરમ રહે તેવાં કપડાં પહેરવાં. વળી નબળા આંધાના શરીરવાળાએ ઠંડા પાણીથી સ્નાન નહિ કરતાં ગરમ પાણીથીજ સ્નાન કરવું.

૪. રોગ બીજનો નાશ થવાને પુરતા અબજવાળા અને હુવાની આવશ્યકતા—સઘળાં દષ્ટિએ દેખાતાં તેમજ અદૃશ્ય જંતુઓનો નાશ કરવાની શક્તિ સૂર્યના તાપમાં રહેલી હોવાથી તેના સમાન ડીસઇનફેક્ટન્ટ એટલે જંતુનાશક બીજો ઉપાય દુનિયામાં એક પણ નથી, અને તેથી દરેક ઘરમાં પુરતું અબજવાળું અને બરાબર તડકો આવે તેવી ગોઠવણુ કરી જોઈએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ માથું ન ચઢે તેવી રીતે દરેક જણે દરરોજ થોડો ઘણો તડકો પણ ખાવો જોઈએ; તેમજ પહેરવાનાં કપડાં તેમજ ઓઢવાપાચર-

વાની ચીજો દરરોજ થોડીવાર તડકામાં રાખવી જોઈએ. વળી રાંધવાનાં વાસણકુસણ, કપડાં વિગેરે દરેક સામાન પણ સ્વચ્છ રાખી વારંવાર તડકામાં તપાવવો જોઈએ. ઘરમાં પણ ત્યાં તડકો ન આવતો હોય ત્યાં પુરતો તડકો આવે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ, તેમજ ઘરમાં સ્વચ્છ હવા પુશ્કળ આવે તેના માટે દરરોજ ઘરનાં બારી બારણાં ધણી વાર ખુલાં રાખવાં જોઈએ. ઘણાંએક ઘરોને માત્ર થોડી એકજ બારીઓ હોય છે, જે રાત્રે બંધ કરી લોકો ઓરડામાં સુવે છે, અને સુનારાઓના શ્વાસોશ્વાસમાંથી ઝેર નિકળે છે જેથી તે ઓરડાની હવા બગડે છે. એટલા માટે રાત્રે પણ ઘરમાં સ્વચ્છ હવાની આવ જા થાય તેવી રીતે બારી બારણાં અથવા તો બાકાં રાખવાં જોઈએ—વળી સુવાના ઓરડામાં દાણોદુણી તેમજ બીજો વધારે સામાન રાખવો નહિ, તેમજ ઘરમાં દોર પણ બાંધવાં જોઈએ નહિ. વળી ઠંડી હવામાં પ્લેગના જંતુઓનું જોર વધે છે, અને તેથી રાત્રિના સમયે ઘરમાં થોડી વાર સઘડીઓમાં દેવતા સળગાવીને હવાને ગરમ બનાવવી તેમજ સગાં બહાલાંમાં પ્લેગના દરદીઓને જોવા જવું પડે તો બનતા સુધી રાતવાસો ત્યાં રહેવું નહિ.

૫. શ્વાસોશ્વાસ મારફતે લાગુ પડતા પ્લેગના જંતુઓ અને તેનાથી બચવાના ઉપાયો—આગળ કહેવામાં આવ્યું છે તેમ પ્લેગના જંતુઓ શ્વાસોશ્વાસ મારફતે પણ લાગુ પડે છે. જો કે શ્વાસોશ્વાસ લેવાનું કાર્ય અટકાવી શકાય તેવું નથી, અને તેથી જે ઠેકાણે પ્લેગના જંતુઓનો અતિશય ઉપદ્રવ હોય તેવા સ્થળે બનતા સુધી જવું નહિ જોઈએ. અગર જો જવાની જરૂર પડે તો જે સમયે તેવા સ્થળે સૂર્યનો પુરતો તાપ પડતો હોય તેવા સમયે જવું,

કિંવા મધક કે લીમડાનાં પાંદડાંની ધુણી સળગાવીને તે સ્થળની
 હવા સ્વચ્છ કરીને જવું જોઈએ, બનતા સુધી દિવસના બાર વાગ્યાથી
 ચાર વાગ્યા સુધીનો વખતજ આ કામ માટે પસંદ કરવો જોઈએ.
 અને એ સમય છોડીને બાકીના વખતમાં કોઈપણ પ્લેગ દુષિત
 સ્થળે જવાને ધર બહાર એક પણ પગલું ન ભરવાને દૃઢ પ્રતિજ્ઞા
 લેવી જોઈએ, પ્લેગનું દરદ જેને લાગુ પડેલું હોય તેવા દરદીના
 શ્વાસોશ્વાસદ્વારા પણ બીજાં તેની નજીકમાં બેઠેલાં કિંવા સારવારમાં
 રોકાએલાં મનુષ્યોને પ્લેગ લાગુ પડે છે, અને તેમાં પણ ધલું કરીને
 ન્યુમોનિક એટલે ફેફસાંની વિકૃતિ કરનાર પ્લેગના દરદીનો શ્વાસ
 બીજા સારા મનુષ્યના શ્વાસમાં જવો એ ખરેખર ભયંકર છે; અને
 તેથી કોઈપણ પ્લેગના દરદી પાસે કદાચ બેસવું પડે તો દરદીના
 મહોઝમાંથી શ્વાસ આવતો હોય તેની સામે બેસવું નહિ, પરંતુ તેનાથી
 બિલટી અર્થાત્ શુદ્ધ હવાવાળી બાજુએ બેસવું. આ વાત ખાસ
 ખ્યાનમાં રાખવી. વળી આવા પ્રકારનો દરદી શ્વાસ લે, ખાંસી ખાધ,
 છીંકે કિંવા બોલે ત્યારે તેનાં બીનાં રજકણો સારવાર કરનારાઓના
 શ્વાસમાં ન જાય એટલા માટે એવા પ્રસંગે તેઓએ પોતાના મહો
 આકુ કપડું રાખવું, અને તે કપડું દરરોજ બાળી મુકવું. વળી
 પ્લેગવાળા દરદીનો ઓરડો વાળનારના શ્વાસમાં પ્લેગવાળી જગ્યાની
 ધૂળનાં રજકણો જવાથી પણ પ્લેગ લાગુ પડવાનો સંભવ છે, એટલા
 માટે દરદીનું થુંક, કફ, મળ, મૂત્ર વિગેરે જમીન ઉપર નહિ પડવા
 દેતાં આશરે એક અષોળ કાર્બોલિક એસિડ મેળવેલા દશ શેર
 પાણીમાં કે તેની ગેરહાજરીમાં ચુનાના પાણીમાં ઝીલી લેઈ તેનો
 જલદી નાશ કરવો. વળી એ થુંક કે કફ લેતી વખતે તેના ઉપર
 માખીઓ બેસે નહિ તેની સંભાળ રાખવી. કેમકે માખીઓ એ કફ

અથવા તો થુંકને ચુસીને તેનો ચેપ ખીજે ફેલાવે છે. વળી દરદી-
વાળા ઓરડાને વાળવાની કે શેત્રંજીઓ વિગેરે અપટવાની પણ બંધી
કરવી. અને જે ભાગ રસકપુરને જે હળ્લર ભાગ પાણી સાથે ઓગા-
ળીને તે પાણીમાં કપડું બીંબવીને તે બીના કપડાથી જમીન તથા
શેત્રંજીઓ લુછી લેવી.

૬. શરીરના કાષ્ઠપણુ ભાગ ઉપર પડેલાં ચાંદા, ચાંદીઓ
મારફતે લાગુ પડતો પ્લેગ અને તેનાથી અચવાના ઉપાયો—
હાથ, પગ અથવા તો શરીરના કાષ્ઠપણુ ભાગ ઉપર ચાંદુ, ચાંદી,
જખમ, ભીઝરડો કિંવા કાપો પડેલો હોય અથવા તો છોલાએલું
હોય ત્યારે તે ભાગ ખુલ્લો રાખીને પ્લેગવાળા સ્થળમાં જવું નહિ.
કારણ કે તે દ્વારા પ્લેગના જંતુઓ લોહીમાં પ્રવેશ કરે છે, અને
આપણે વિસ્મય થઈએ તેવી રીતે એકાએક પ્લેગનો રોગ લાગુ પડે
છે. માટે પ્લેગવાળી જગ્યામાં જવાની જરૂર પડે તો આવી ઇન્ન-
વાળા ભાગ ઉપર ગમપ્લાસ્ટરની પટ્ટી મારી તેને સારી પેઠે ઢાંકી
ફેવો, અથવા જો તેમ કરવાને ન અને તો તે ભાગ ઉપર કાર્બોલિક
ઓઈલ એટલે ધા તેલમાં ૩ બીંબવીને મુકવું, અને તે ઉપર કપ-
ડાનો પાટો બાંધીને જવું.

૭ પગનાં તળીઆંદ્વારા લાગુ પડતો પ્લેગ અને તેથી
અચવાનો ઉપાય. શરીરના ખીજા કાષ્ઠપણુ અવયવ કરતાં પગનાં
તળીઆંદ્વારા પ્લેગનાં જંતુઓ બહેલાં લાગુ પડે છે, અને તેથી પ્લે-
ગના સમયમાં જેને મળે તેણે પગે મોળા પહેરવા, અને તે ન મળે
તેણે જોડા પહેરવા. પરંતુ ઉધાડા પગે કાષ્ઠપણુ સ્થળે જવું નહિ.
પ્લેગવાળી રૂતુમાં કર્મ ઉપર આધાર રાખીને પ્લેગદુષિત સ્થળમાં

પડી રહેવું અને ઉધાડા પગે શરવું એ મોટામાં મોટું પાપ છે, કુકર્મ છે, જીલમ છે, અધર્મ છે, મરણના મુખમાં જવાની અને વળી ખીજાઓને સાથે લેઈ જવાની એટલે મરવાની તેમજ ખીજાઓને મારવાની વિષની કટારી છે અને ખારી છે.

૮. પ્લેગની વૃદ્ધિ થતી અટકાવનારાં જંતુનાશક દ્રવ્યો- આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્લેગનાં જંતુઓ સંખ્યાબંધ રીતે હવામાં, પૃથ્વી ઉપર તેમજ ચાંચડા અને ઉંદરોમાં વસે છે, અને તેઓના લીધેજ પ્લેગનું દરઃ ઉત્પન્ન થાય છે, માટે એ જંતુઓનો નાશ કરવો એ પણ પ્લેગની વૃદ્ધિ થતી અટકાવવાનો એક મુખ્ય ઉપાય છે. આવાં જંતુઓનો રસાયણિક દ્રવ્યોથી નાશ થઈ શકે છે, અને જે દ્રવ્યો તેઓનો નાશ કરે છે તેઓ ડીસઇન્ફેક્ટન્ટ અથવા તો દુર્ગંધનાશક દ્રવ્યોના નામે ઓળખાય છે. જે જંતુઓ નિર્બળ અને ઓછા પ્રમાણમાં હોય તો સાધારણ દ્રવ્યોથી પણ તેઓનો નાશ થઈ શકે છે, પરંતુ જે તેઓ વધારે જથ્થામાં અને બળવાન હોય તો તેઓનો નાશ કરવાને માટે ઉપયોગમાં લેવાનાં દ્રવ્યો પણ સખ્ત સ્વરૂપમાં હોવાં જોઈએ. આ કામ માટે આજકાલ જે, જે દ્રવ્યો વપરાય છે તેઓમાં નીચે બતાવ્યા મુજબનાં મુખ્ય છે. એ સિવાય વળી કુદરતી રસાયણ એટલે ઓકિસજન વાયુના યોગે પણ ધણાંખરાં જંતુઓનો નાશ થઈ જાય છે.

૧ ઓકસીજન ગ્રાસ અથવા કલોરીન ગ્રાસ સાથે પોટાસ પરમેંગેનેટનો સંયોગ કરવાથી જંતુઓ મરી જાય છે. તેવીજ રીતે મંધક, લીબડાનાં પાંદડાં કે લોખાનની ધુણી કરવાથી અથવા તો પારો, શીનાઇલ, સુનો કે કાર્બોલિક એસિડનું પાણી છાંટવાથી પણ જંતુઓનો નાશ થાય છે. અને તેવાં પાણીઓ નીચે મુજબ બનાવીને વપરાય છે.

રસકપુરનું લોશન-પાણી બનાવવાની રીત.

રસકપુર—૧) એક રતલ.

મીઠું—૨) બે રતલ.

પાણી—૧૦) દશ ગ્યાલન (૧૦૦ પાઉન્ડ)

પ્રથમ રસકપુર અને મીઠાને સારી પેઠે ખરલ કરી પાણીમાં નાખી સારી પેઠે ઓગળી જાય ત્યાં સુધી હલાવવું, અને પછી ધરમાં છાંટવાના તેમજ દરદીએ વાપરેલાં બિછાનાં, કપડાં, ધરનો સામાન વિગેરે સાફ કરવાના ઉપયોગમાં લેવું.

કાર્બોલિક લોશન બનાવવાની રીત. કાર્બોલિક એસિડ એક ભાગ લેઈ વીસ ગ્યાલન પાણીમાં થોડાએક નરમ સાથુ સાથે મેળવી ઉપયોગમાં લેવું.

ચુનાનું લોશન બનાવવાની રીત. ધર ધોળવા તેમજ મોરીઓ અને સંડોસોમાં નાખવા માટે ચુનાનો ઉપયોગ કરવો હોય તો ચુનાના જડા પાણીમાં કલોરાઇડ ઓફ લાઇમ મેળવીને વાપરવું.

આ સિવાય વળી ફેટલાએક અનુભવી અને કાબેલ ડૉક્ટરોનો એવો મત છે કે કલોરીન ગ્યાસ અને કાર્બોલિક એસિડને સાથે મેળવી ઉપયોગમાં લેવામાં આવે તો તેથી ગમે તેવી બળવાન સ્થિતિનાં અને ગમે તેટલાં વધી પડેલાં હોય તોપણ સઘળાં જંતુઓનો નાશ થઈ શકે છે,

આવાં લોશનોનો ઉપયોગ કરવામાં રાખવી બેધત્તી સાવચેતી—જે કે જંતુઓનો નાશ કરવાને માટે આવીરીતે મક્કનો ને ચુનાથી ધોળવામાં આવે અને કાર્બોલિક એસિડ, રસકપુર વિગેરે

નાં પ્રવાહીઓ છાંટવામાં આવે ત્યારે ફેટલાં એક જંતુઓનો નાશ થાય છે, પરંતુ એ લોશનો છાંટવાથી થયેલી ભોંયતળીઆની બીનાશ નો લાભો સમય ટકે તો તે બીજાં બચવા પામેલાં જંતુઓમાંથી ઉલટો અસંખ્ય જંતુઓનો વધારો કરી આવે છે. માટે આવાં લોશનો છાંટ્યા બાદ જેમ બને તેમ તેઓને જે સ્થળે છાંટવામાં આવ્યાં હોય તે સ્થળોને જલદી કોરાં પાડવાં જોઈએ. આ કામ માટે ચોગ્ય લાગે તો છાપરાનાં નળીયાં ઉઠેલી નાંખીને ચાર, પાંચ દિવસ સુધી ધરમાં સૂર્યનો તડકો પુષ્કળ પ્રમાણમાં દાખલ કરવો જોઈએ, તેમજ ભોંયતળીઆ ઉપર જાણ્યાં, ધાસ વિગેરેની તાપણીઓ પણ કરવી જોઈએ.

૯. પ્લેગ પ્રતિબંધક ઔષધો—પ્લેગની સૃષ્ટિ ઉપર થયેલી મૂળ શરૂઆતથી માંડીને આજ પર્યંત એટલે લગભગ ત્રણ ચાર હજાર વર્ષો કરતાં પણ વધારે સમયથી અનેક વિદ્વાન વૈદ્ય ડૉક્ટરોએ સતત પરિશ્રમ લેઈ શોધ કરવા છતાં પણ પ્લેગ થતો અટકાવવાનો કિંવા લાગુ પડ્યા પછી તેમાંથી દરદીને બચાવવાનો કોઈ પણ રામબાણ ઔષધિઉપચાર હજુસુધી સર્વમાન્ય રીતે પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યો નથી. તોપણ છેલ્લાં વીસ વર્ષો એટલે ઇ. સ. ૧૮૯૬થી આજસુધી ઓછા વત્તા પ્રમાણમાં પણ સતત રીતે આ દેશમાં પ્લેગ ચાલુ રહેવાથી નામદાર સરકારના મેડિકલ ડીપાર્ટમેન્ટ તરફથી તેમજ બીજાં પણ વિદ્વાન વૈદ્ય ડૉક્ટરો તરફથી અનેક ઔષધોનો બહોળો અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે. તેના પરીણામે જેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય એવી સંતાપકારક રીતે જે જે ઔષધો આજસુધીમાં સિદ્ધ થયાં છે તેઓનું જ માત્ર અત્રે વર્ણન કરવામાં આવે છે, કે જેથી તેઓપૈકી

ગમે તે એકાદ ઔષધનો ઉપયોગ કરનારને વધતા ઓછા પ્રમાણમાં પણ ફાયદો થયા સિવાય રહે નહિ.

૧. સીરમની દવા—પ્લેગ દુષિત સ્થળમાં રહેવા છતાં પણ પ્લેગનો ઉપદ્રવ લાગુ પડે નહિ એટલા માટે સરકારી મેડિકલ ખાતા તરફથી પ્લેગના જંતુઓમાંથી એક પ્રકારની રસી તૈયાર કરવામાં આવી છે—એ રસી સાળ મનુષ્યની ચામડીમાં પીચકારી વડે દાખલ કરવાથી પ્લેગનું દરદ લાગુ પડતું નથી એમ કહેવાય છે. આ રીતથી એકસપણે ફાયદો થાય છે જ કે કેમ? તેમજ એ રસી મુકાવવાથી તેની ઝેરી અસરને લેઇને બિવિધમાં બીજા કાંઇ અણુધાર્યા રોગોની આપદા ભોગવવી પડે છે કે કેમ? તે વિષે ઘણા મતભેદ ચાલે છે, અને તેથી તેના સમાધાનાર્થે નામદાર મુંબાઇ સરકાર તરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યું છે કે:—

મરકી અટકાવનારી દવા મુકવાના સંબંધમાં કેટલાએક વિચિત્ર જુલભરેલા વિચારો ફળવાએલા લોકોના મનમાં હજી પણ ભરેલા છે, એમ સરકારની જાણમાં આવ્યું છે. અને તે વિચારો એ છે કે—
(૧) મરકી અટકાવવાની દવા મુકવાથી જો કે તે વખતે મરકીમાંથી ખચાવ થાય છે તો પણ બીજે વર્ષે મરકી થવાનો સંભવ રહે છે અને (૨) સદરહુ દવાથી નરમ પ્રકારની મરકી થાય છે. આ જુલભાર્યા વિચારો પૈકી પહેલા વિચારના સંબંધમાં જણાવવાનું કે મુંબઇની પહેલ લેબોરેટરીના ડીરેક્ટરે જે કીમતી આંકડા વાર હકીકત ભેગી કરી છે તે ઉપરથી એવું નિશ્ચયપૂર્વક સિદ્ધ થાય છે કે દવા મુકતી વખતે અથવા ત્યારપછી પણ મરકી થવાનો કાંઇપણ સંભવ રહેતો નથી, તથા દવા મુકેલા માણસની તબીયત કાંઇ પણ રીતે બગડતી

નથી. દવા મુક્યા પછી તે મનુષ્યને કેટલી મુદત સુધી મરણી લાગુ પડતી નથી તે જો કે નક્કી કહી શકાતું નથી, તો પણ એટલું તો નિઃસંશય જણાયું છે કે દવા મુક્યા પછીના છ મહિના દરમ્યાન તે દવાની મરણી અટકાવવાની શક્તિ સ્પષ્ટ જણાય છે, અને પહેલા વર્ષની આખર સુધી તે કાયમ રહે છે, તથા રસી મુક્યા પછીના બીજા વર્ષે તે શક્તિ કંઈક ઘટતી જાય છે. પાંચ વર્ષ પછી પણ આ શક્તિનો થોડો ઘણો અંશ રહેલો હોય છે. આ મુદતની આખરે જો કે દવા મુકેલા મનુષ્યના લોહીમાં કંઈ પણ મરણી અટકાવનાર તત્વ રહેલું હોતું નથી તો પણ તેની શારીરિક સ્થિતિ પાંચ વર્ષ ઉપર જેવી હોતી તેના કરતાં કાંઈ પણ પ્રકારે ખરાબ હોતી નથી. તેમજ બીજા લોકોને મરણી થવાનો જેટલો સંભવ છે તેટલોજ સંભવ તેને હોય છે. અને તેથી સહુથી ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે દરવર્ષે રસી મુકાવ્યા કરવી. કેમકે રસી મુકાવ્યા પછી બીજા વર્ષમાં તેની મરણી અટકાવવાની શક્તિ કંઈક ઘટે છે. અને તેથી જો તે વર્ષમાં ફરીથી દવા મુકવામાં આવે તો તેની એકંદર શક્તિ આગલા વર્ષ કરતાં વધે છે. તેજ પ્રમાણે ત્રીજા વર્ષમાં દવા મુકાવવાથી બીજા વર્ષમાં મરણી અટકાવવાની શક્તિ જેટલી હોય છે તેના કરતાં વધે છે. અને આજ પ્રમાણે ફરી ફરી દવા મુકાવ્યાથી તેની મરણી અટકાવવાની શક્તિ વધતી જાય છે.

દવા મુકાવ્યાથી એક નરમ પ્રકારની મરણી થાય છે એવો જો બીજો જુલ લેરેલો વિચાર છે તે કેવળ ભ્રમજ છે, એમ કહેવામાં કંઈ હરકત નથી. કેમકે મરણી અટકાવનારી દવા જંતુઓ વિનાનો પ્રવાહી પદાર્થ હોવાથી કાંઈ પણ રોગ થવાનો નથી. રસી મુકાવ્યાથી શોં શોં

પરિણામો આવેછે, તે જોવાની એક અપૂર્વ તક તુરંમના વૈદ્યકિય અમલદારોને મળી છે. અને તે ઉપરથી એવું જણાયું છે કે દવા મુકેલાં ૬૮૩૫ મનુષ્યોમાંથી માત્ર ત્રણ મનુષ્યો સિવાય બીજા કોઇને કંઈ પણ ઇલાજ થઈ નહોતી. અને આ ત્રણે શખ્સોને બગલમાં ગાંઠ નીકળી હતી, જે એકજ અઠવાડીયામાં બેસી ગઈ હતી. મરકી અટકાવનારી દવાની શું શું અસર થાય છે તેનું સવિસ્તર વર્ણન આપવું અશક્ય છે. કારણકે તે સમજવામાં ઘણા વૈદ્યકીય જ્ઞાનની જરૂર છે, તોપણ એટલું તો કહી શકાય છે કે મરકી અટકાવનારી દવામાં જે જંતુમાંથી મરકી ઉત્પન્ન થાય છે તે જંતુઓનાં જીવન તરવો હોય છે. અને જ્યારે આ તરવો મનુષ્યના શરીરમાં પીચકારીથી દાખલ કરવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ તેના લોહી સાથે મળી જાય છે. અને તેમાંના એટલે લોહીમાંના જીવકોશના લીધે મરકીના જંતુઓના ઝેરનો નાશ કરનાર તરવો ઉત્પન્ન થાય છે. કુદરતી હમેશના નિયમ પ્રમાણે આવા ઝેરનો નાશ કરનારાં પુષ્કળ તરવો તૈયાર થાય છે અને તે રસી મુકાવવાથી લાગુ પડતી મરકીને અટકાવનારાં તરવો તરીકે લોહીમાં ફેરે છે. આ પ્રમાણે લોહીમાં તૈયારી હોવાથી મરકીનાં જંતુઓ તેમાં દાખલ થતાની સાથેજ કાંઈ મજા માડું પરિણામ લાવે તે પહેલાં નાશ થઈ જાય છે.

મરકી અટકાવનારી દવા કેવી રીતે અસર કરે છે તેનું આ ટુંક વર્ણન છે. અને તે ઉપરથી સમજાશે કે રસી મુકાવવાથી તેની અસરથી શરીરમાં પ્લેગ લાગુ પડતો અટકાવનારૂં તત્વ ઉત્પન્ન થાય છે તે દરમ્યાન કંઈ પણ ખરાબ પરિણામ થવું અશક્ય છે.

જ્યારે મુંબાઈ સરકાર રસીની તરફેણમાં આવો લાભદાયક

અભિપ્રાય જાહેર કરે છે. ત્યારે વળી બીજા અનેક પ્રતિષ્ઠિત મેડીકલ ઓફીસરો તેના વિરુદ્ધ કેવી સખ્ત દીકા કરે છે. તેનું વાંચકોને સ્વસ્થ દિગ્દર્શન કરાવાને માટે માત્ર એકાદ, બે અભિપ્રાયો અત્રે ટાંકી ખતાવવામાં આવે છે—આ દીકાઓ સમજવાને માટે પ્રથમ પ્લેગની રસી એ શું ચીજ છે અને તે કેવી રીતે ખતાવવામાં આવે છે.

સીરમની દવા એટલે પ્લેગની રસી ખતાવવાની વિધિ—

આ રસી ખતાવવાને માટે પ્રથમ પ્લેગના જંતુઓને સમુદ્રના ધાસ ઉપર છૂટા મુકવામાં આવે છે. ત્યાં તેઓ જલદી વધવા માંડે છે; ત્યાર પછી મોટી બાટલીઓમાં બંધ કરીને છંદાવાડીયાં સુધી તેઓને ત્યાં રાખવામાં આવે છે. આ વખતે આ જંતુઓ ખાસ પ્રકારનો મળ બહાર કાઢે છે. આ રસીનો શોધ કરનાર પ્રોફેસર હાફકીન સાહેબનું પોતાનું જ કહેવું છે કે તેઓમાંથી જે મળ નિકળે છે. તે અત્યંત ઝેરી હોય છે. આ પછી એ બોટલોને ગરમ જળમાં રાખીને જંતુઓને મારી નાંખવામાં આવે છે. અને બોટલોને બહાર કાઢી તેઓની અંદર કાર્બોલિક એસિડ મેળવીને ન્હાની ન્હાની થીથી-ઓમાં પેક કરીને બિન બિન સ્થળે પ્રયોગ માટે મુકવામાં આવે છે. અને તેઓ સીરમની દવા એટલે પ્લેગ અટકાવનારી રસી તરીકે ઓળખાય છે, જેથી તેનો મનુષ્ય શરીરમાં પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે. ડોક્ટરોના અભિપ્રાયો છે કે એમાં પ્લેગના જંતુઓ જીવતા પશુ મોજુદ હોય છે. અને તેથી દક્ષિણ હૈદ્રાબાદના પ્લેગ કમીશનર કર્નલ લારી સાહેબ કહે છે કે—હું હાફકીન સાહેબની પ્લેગ અટકાવનારી રસીનો હૈદ્રાબાદ પ્રાંતમાં પ્રયોગ કરવા તૈયાર છું પણ તે એવી સરતે કે—એમાંથી જીવતા જંતુઓ કેવળ નિર્મૂળ કરવામાં

આવે, અને પછી એમ સાબિત કરવામાં આવે કે આરસી મુકવામાં કાંઈપણ જાતનો લાભ રહે છે.

કર્નલ જોન્સ સાહેબ લખેછેકે:—રસીની બરેલી છ ખાટલીઓ પૈકી પાંચ ખાટલીઓમાં ચોખ્ખે ચોખ્ખી રીતે જંતુઓની વૃદ્ધિ થતી માલમ પડી. અને છઠ્ઠી શીશી સંબંધમાં જે પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો તેમાં સંદેહ હતો.

આ ઝેરનો એટલે રસીનો પ્રવેશ થયા પછી ચારથી બાર કલાકની અંદર મનુષ્યો વિશિષ્ટ પ્રકારના તાવની પીડાથી પીડિત થાય છે તેને માટે એ રસીનો બનાવનાર પ્રોફેસર હાફ્કીન સાહેબનો અભિપ્રાય છે કે ગરમી ૧૦૨ ડીગ્રી સુધી રહે છે. બાહુમાં સોજો માલુમ પડે છે. વળી બેચેની અને માથાનો દુખાવો પણ થાય છે. પ્રોફેસર સાહેબ સલાહ આપે છે કે ખાટલા ઉપર સૂવું, બાંહે હલાવવી નહિ, દુધ ચોખ્ખાનું ભોજન કરવું, અને ચોવીસ કલાક પછી એક સાદો જીલાબ લેઈ લેવો. આ વાત ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે:—પ્લેગની રસી એ પ્લેગનોજ નાત્ર પ્રકાર છે, અને તેથી પ્લેગ થયા પછી જે રોગો આ રસી મુકાવનારાઓ પૈકી ઘણા ખરાઓને પણ થાય છે. જે મનુષ્યને ખરેખર પ્લેગ થયા છતાં પણ ઇશ્વર કૃપાથી ગચ્છી જવા પામ્યા છે, તેઓની પાસે જઈને તેઓની દશા પુછશે તો કાંઈ મૂત્રાશયમાં સદાને માટે ગરમી બેસી જવાની ફર્યાદ કરશે. કાંઈને ચહેરા પીળા પડી ગયો હશે. કાંઈમાં ખુશકીએ ધર કર્યું હશે. અને તેથી જોઓ રસી મુકાવે છે. તેઓની પણ આજ દશા થાય છે. વળી કાંઈનું વીર્ય પાતળું પડી જાય છે. કાંઈનું મગજ નિર્બળ થઈ જાય છે, તો કાંઈનું શરીર રોગી બની જાય છે.

સર્જન જનરલ થાર્ટન કે જેમણે એક પત્ર વજીરે હિન્દના નામે લખ્યો હતો તેમાં તેઓ લખે છે કે:—રસી મુકાવી પ્લેગના હુમલાથી બચવાનો પ્રયાસ કરવો એ એક એવી જાતની તજવીજ છે કે બુદ્ધિથી વિચારતાં અસલ અને અખતરામાં બીન ઉપયોગી સાબીત થઈ ચુકી છે. વળી આ વાતનું સ્મરણ કરાવવામાં આવે છે કે સંભવ છે કે રસીનો અમલ મનુષ્યના શરીરમાં કાંઈ એવી અવસ્થા ઉત્પન્ન કરી મુકે કે જેનું પરિણામ તે પછી ધણુંજ ખરાબ જાહેર થાય.

આ પ્રમાણે એક તરફથી મુંબાઈ સરકાર જ્યારે રસીના ફાયદા જાહેર કરે છે, ત્યારે બીજી બાજુથી કેટલાએક પ્રતિષ્ઠિત તબીબો તેના વિરુદ્ધ અભિપ્રાય દર્શાવે છે. છતાં એ બન્ને પૈકી કયા કથનોમાં સત્ય રહેલું છે, તેનો સર્વ માન્ય નિર્ણય હજી સુધી ન થઈ શકવાથી જનસમાજ પૈકી અમુક લાગ જ્યારે તે ઔષધ પ્રત્યે વિશ્વાસની નજરથી જુવે છે, ત્યારે અમુક લાગ તો હજી સુધી શંકાશીલ જ છે. અને તેથી જ્યાં સુધી તે બદલ સર્વ માન્ય સત્ય નિર્ણય પ્રગટ ન થાય ત્યાં સુધી તેનો ઉપયોગ કરવો કે કેમ તે બદલ અમે પણ કંઈ અભિપ્રાય આપી શકતા નથી. પરંતુ જેની ઇચ્છા હોય તેણે જાતે મુકાવી જોઈ ખાતરી કરવી.

૨. એલોપેથિક એટલે અંગ્રેજી વૈદકના મત પ્રમાણેનાં અન્ય ઔષધો.

આયોડીનનો ઉપયોગ—પ્લેગનો ચેપ લાગુ પડતો અટકાવવાને તેમજ પ્લેગનું દરદ લાગુ પડ્યા પછી દરદીની ચિકિત્સા કર-

વાને માટે આજકાલ આ ઔષધ વિશેષ અસરકારક માલુમ પડ્યું છે. અને તેથી ઘણા ખરા ડોક્ટરો તેનો પ્રત્યક્ષ એટલે સાફ ઓળખાય તેવા સ્વરૂપમાં કિંવા આડકતરી રીતે પણ ઉપયોગ કરતા હોવાથી આજકાલ તેની અનેક બનાવટો તૈયાર કરવામાં આવી છે. જેઓ પૈકી મુખ્ય નીચે મુજબ છે.

ટીંકચર ઓફ આયોડાઇન રેકટી ફાઇડ—ઇ. સ. ૧૮૯૬ થી ૧૯૧૨ સુધી જુદા જુદા વિદ્વાન તખીઓ તરફથી પ્લેગના માટે અનેક દવાઓ સુચવવામાં આવી હતી અને અંતે તે બધી નિષ્ફળ નીવડી હતી. પરંતુ ત્યારબાદ સાલ્વેશન આર્મી મુક્તિ ફોજે આ ઔષધનો ઉપયોગ કરી પંજાબમાં લુધીઆણા નજીક આવેલી ઉમેદ-પુરની મુક્તિફોજ શાખાની આનંદી નામની નર્સે ૫૧ ફેસોમાંથી ૫૦ ફેસો સારા થયાનું પોતાના રિપોર્ટમાં જણાવ્યું હતું. તેમજ કાન-પુર નજીક ફરામાં આવેલી “ સાલ્વેશન આર્મીઆયર્ઝ ઇન્ડસ્ટ્રીઅલ હોમ ” નામની મુક્તિ ફોજની સંસ્થાના “ એન્સાઇન બોથાબુ ” એ ૬૦ ફેસોમાંથી ૫૬ સારા થયાનું જાહેર કર્યું હતું. તેમજ જો એ નિષ્ફળ ગયેલા ચાર ફેસો પણ મોડા આણુવામાં આવ્યા ન હોત તો તેઓ પૈકી પણ કેટલાએક બચી શકત એમ જણાવ્યું હતું. આ સંસ્થાએ આ ઔષધનો ઉપયોગ કરવાની નીચે મુજબ રીત જણાવી હતી.

ટીંકચર ઓફ આયોડાઇન (Tincture of Iodine) નું એકકેક ટીપું થોડા પાણીમાં મેળવીને દર બે, બે કલાકે પાવું, અને પ્લેગની ગાંઠ ઉપર પાણીમાં મેળવ્યા સિવાયનો એ ટીંકચર આયો-ડીન ધસવાનું આખો વખત ચાલુ રાખવું. મુક્તિ ફોજની ઉત્તર

હિન્દુસ્થાનની :શાખાએ જાહેર કરેલો આ ઉપાય ધણેજ સહેલો હતો. અને તેથી જો તે અકસીર નિવડે તો અત્યંત લાભદાયક થઈ પડે એટલા માટે મુક્તિદેશના આ રિપોર્ટ પછી નામદાર પંજબ સરકારે આ ઔષધની બહોળી અજમાયશ ચલાવી હતી. જેમાં તે ઔષધ પ્લેગ ઉપર અકસીર માલમ પડવાથી પંજબ સરકારના અભિપ્રાય ઉપરથી સને ૧૯૧૫ ના ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ માસના ઇન્ડિઅન પ્રેસમાં બોમ્બે પ્લેગ રીસર્ચ લેબોરેટરીના મેજર લીસ્ટન તરફથી એવો રિપોર્ટ કરવામાં આવ્યો હતો કે:—

પંજબ ગવર્નમેન્ટના પ્લેગ ખાતાએ સને ૧૯૧૫ ના સખ્ત ફાટી નિકળેલા પ્લેગના હુમલામાં ટીકયર આયોડીનનો ફત્તેહમંદ રીતે ઉપયોગ કર્યો હતો. તેઓએ ઘણી ખુશીથી આ ઔષધ મફત આપ્યું હતું અને સેંકડે એકાશી ટકા સારૂ પરીણામ આવ્યું હતું. પ્લેગ ઉપર જ્યારે બીજાં ઔષધો માત્ર નામનીજ અસર કરે છે ત્યારે આ પરીણામ કંઈ ઓછું ગણાય નહિ. અને તેથી જાહેરો તેમજ ગામડાંઓ કે જ્યાં પ્લેગ ફાટી નિકળ્યો હોય ત્યાં આ ઔષધ ધણે અસરકારક તેમજ અટકાવ કરનારો ઇલાજ થઈ પડશે.

પંજબ સરકારે આ ઔષધ ક્યાં ક્યાં વાપર્યું અને શું શું પરીણામ આવ્યું તેના આંકડા આ મુજબ છે.

જાહેરનું નામ.	પ્લેગના દરદી.	આયોડીનની સારવારથી સારા થયા તે	નિષ્ફળ ગયા.
------------------	------------------	-------------------------------------	-------------

લાહોર	૧૩૯	૧૨૬	૧૩
કહેરાનાનક	૨૬૮	૨૧૦	૫૮
પુરડાસપુર	૩૩	૨૬	૭
બાટાલા	૨૧૧	૧૬૧	૫૦
લાયલાપુર	૫૪	૫૦	૪

આ ઔષધ વાપરવાની સરસ રીત એ છે કે ટીંકયર આયો-
ડીનનું એક ટીપું એકથી બે ઔંસ પાણી સાથે મેળવીને જને પ્લેગ
લાગુ પડ્યો હોય તેને પાવું. એ પ્રમાણે દર બે બે કલાકે દવા આ-
પવી, તેમજ ગાંઠ ઉપર સવાર, સાંજ ટીંકયર આયોડીન ચોપડવું.
એ સિવાય બીજી કાંઈ પણ દવા આપવી નહી. દરદીને સારી તાજ
હવામાં રાખવો, તેને કાંજી, દુધ જેવો પ્રવાહી ખોરાક આપવો.
તરસ લાગે ત્યારે ઠંડું પાણી પુખ્ત પાવું. પ્લેગમાં વધારે પાણી
ન પાવું એવું લોકો જે માને છે તે મોટી ભુલ છે.

આ ઔષધમાં પ્લેગ લાગુ પડ્યા પછી તેને નાશુદ કરવાનો
તેમજ પ્લેગ લાગુ પડતો અટકાવવાનો પણ ગુણ સમાજેલો છે.
બને તેથી પ્લેગ લાગુ ન પડે એટલા માટે તન્દુરસ્ત મનુષ્યે વાપ-
રવું હોય તો દરરોજ માત્ર એકજ વખતે એટલે સવારમાં એક
ઔંસ “અધોળ” પાણીમાં એક ટીકું ઔષધ નાંખીને પીવું.

આ રિપોર્ટ ઉપરથી સમજાશે કે પ્લેગ લાગુ પડતો અટકા-
વવાને માટે તેમજ લાગુ પડ્યા પછી પણ નાશુદ કરવાને માટે
પ્રસિદ્ધમાં આવેલાં બીજાં સંધનાં ઔષધો કરતાં આ ઔષધ વધારે
અસરકારક છે. પરંતુ પ્લેગ લાગુ ન પડે એવા હેતુથી તેના લાંબા
સમય સુધી ઉપયોગ કરવામાં ફટલાએક ડૉક્ટરો કિંવા બીજાં મનુ-
ષ્યો બહેમ કાઢે છે કે આયોડીન લાંબો સમય લેવાથી તેનાં આયો-
ડીઝમ નામે એરી ચિન્હો થાય છે. આ બહેમના સમાધાન માટે ખો-
લતાં ડૉક્ટર, જે. ડી. રોમર એલ, એમ, એન્ડ એસ જણાવે છે કે
જ્યારે ટીંકયર આયોડીન નરમ પ્રવાહીના સ્વરૂપમાં એટલે એક
ઔંસ પાણીમાં એકદ, બે ટીપાંના માપથી લેવામાં આવે છે, ત્યારે

તે તુકશાનકારક નિવડે એ વિચાર તદન ભુલ ભરેલો અને નહિ માની શકાય એવો છે.

હું નિશ્ચયપૂર્વક કહું છું કે આવી રીતે તે લાંબા સમય સુધી લેવામાં આવે તો પણ તેના વિપારી ચિન્હો કે જે આયોડીઝમ કહેવાય છે તે નિપજતા નથી. આ વાત હું મારા પોતાના તેમજ બીજા ધણાઓના અનુભવથી લખું છું.

પ્લેગનાં રામબાણુ પેટન્ટ ઔષધો તરીકે આયોડીનની અનેક બનાવટો દર વર્ષે લાખો બાટલીઓની સંખ્યામાં બજારમાં વેચાય છે. પરંતુ તેમાંની એક પણ બનાવટ “બ્રીટીશ ફારમાકોપીઆ” કે જે માત્ર ઔષધોની બનાવટોની નિર્ભયતા અને શુદ્ધતા માટે વિશ્વાસ લાયક પુસ્તક છે તેના ઓફીસીયલલીટ સાથે સંબંધ ધરાવતી નથી. પરંતુ એવાં પેટન્ટ ઔષધો તેઓને બનાવનારાઓની મરજી મુજબ તૈયાર કરવામાં આવેલાં હોય છે. અને વળી વિશાળ રીતે અજમાયશ થયેલાં પણ નથી હોતાં. આમ હોવા છતાં પણ જ્યારે લોકો તેઓના પ્રત્યે પૂર્ણ વિશ્વાસની દૃષ્ટિથી જુએ છે. અને પરીણામ શું આવશે તેનો વિચાર કર્યા સિવાય લાખો બાટલીઓ ગટ-ગટાવી જાય છે. ત્યારે આ ઔષધ કે જે વિશાળ રીતે અનુભવવામાં આવ્યું છે. અને જેના સંતોષકારક પરીણામનો પંખળ ગવર્નમેન્ટ તેમજ જનરલ એફ, ડીલ, બુથ, ટુકર, લેફ્ટેનન્ટ કર્નલ બ્રેસુઆ સ્પૉનર વિગેરેએ રિપોર્ટ જાહેર કરેલો છે તે ઔષધ માત્ર જે થોડાંએક શખ્સો બંદમ લાવે છે, તેઓના સિવાય બીજાઓને કંઈપણ અવગણી કરે એવી હું કદપના પણ કરી શકતો નથી. અને

તેથી વગર જોમે નિર્ભયપણે તે ઔષધ વાપરવાને દરેકને હું બલા-
મણુ કરું છું.

વળી આ ઔષધના અસરકારક ગુણુ વિષે લખતાં અમદાવા-
દના સુપ્રસિદ્ધ ડૉક્ટર હીરાલાલ કેશવલાલ નાણાવટી ૭ મી ઓક્ટો-
બર સને ૧૯૧૭ના પ્રજાપંધુ પત્રમાં જણાવે છે કે:-આલુ મરકીમાં
જમાલપુર ટાકરશાની પોળમાં રહેતા શા. મોતીલાલ હરીવલ્લભદાસ
શરાફના ઘરમાં એક સાથે ૭ કેસો પ્લેગના થયા હતા અને તે
તમામને ગાંઠ નીકળી હતી. તે કેસો ઉપર મેં ટીકચર આયોડીનની
સારવાર અજમાવી હતી. જેના પરીણામે તે ૭ માંહેલા પાંચ કેસો
તદન સુધરી ગયા છે. અને માત્ર એક બાઇ કે જે ગર્ભવંતી હતી
તેજ મરણુ શરણુ થયેલી છે. ગર્ભવંતી સ્ત્રીને લાગુ પડેલો પ્લેગ
અસાધ્યજ ગણાય છે અને તે સિવાયના બીજા પાંચ કેસો સુધરી
ગયા છે. અને તેથી મારા તમામ ધંધાદારી બાઇઓને હું ટીકચર
આયોડીનની ટ્રીટમેન્ટ માટે ખાસ બલામણુ કરું છું. આ ઔષધ
હું એવી રીતે વાપરતો કે દરેક દરદીને ચોવીશ કલાકમાં થઇને
બાર વખત એટલે દર બે, બે કલાકે ટીકચર આયોડીનતાં બે, બે
ટીપાં અડધા ઑસ પાણીમાં મેળવીને આપતો. ગાંઠ ઉપર લીનીમેન્ટ
આયોડી ચોપડાવતો અને તે ઉપર કાળા પથ્થરનો શેક કરાવતો.
ખોરાકમાં માત્ર દુધ અને કાંજી આપતો.

પ્લેગના દરદ માટે એ રીતે આ જુદા જુદા સ્થળે બહોળી
અજમાયશ થઈ ચુકી છે, અને તે દરેક સ્થળે અકસીર માલમ પડવાથી
આજકાલ પુષ્કળ છુટથી વપરાય છે. એમ પણ આ ઔષધનો
છુટથી અનુભવ લીધો છે અને તે સારી અસરકારક માલમ પડી છે,

માટે પ્લેગફાઇત સ્થળમાં વસનારાઓને તે વાપરવાની જલામણ કરીએ છીએ—પ્રેક્ટીકલ મેડીસીન નામનું વૈદ્યક પેપર ટીચર આયોડીનના બદલે પોટાસ આયોડીડમાંથી વળી “પ્લેગક્યોર” નામની દવા નીચે બતાવ્યા મુજબ રીતે બનાવી વાપરવાની જલામણ કરે છે.

પ્લેગક્યોર બનાવવાની રીત—પોટાસ આયોડીડ ત્રણ ગ્રામ અને પોટાસ ક્લોરસ પણ ત્રણ ગ્રામ લેઈ આ બન્ને દવાઓને કાચ ના ત્રણ પૌંડ પ્રવાહી સમાય એવા બાટલામાં નાખી તેના ઉપર કાચનો છુચ બંધ કરી પાંચ મિનિટ સુધી બાટલાને ખુબ હલાવવો, અને ત્યારપછી તેમાં ચોખ્ખો હાથડો ક્લોરીક એસિડ એટલે મીઠાનો તેજળ ત્રણ ઔંસ રેડવો. બાદ દશ દિવસ સુધી તે બાટલાને ઠંડી જગ્યામાં રાખવો, અને ત્યાર પછી તે બાટલામાં રહેલા પ્રવાહી Mother Lipuid ને ફેંકી દેવું, અને નીચે ઠરી રહેલા ક્ષારને લઈ તેનું વજન કરી તે ક્ષારથી વીશગણું પાણી ઉમેરવું અને જ્યારે તે પાણીમાં ક્ષાર ઝોગળી જાય ત્યારે તે મિશ્રણને “પ્લેગક્યોર” એવું નામ આપી નીચે પ્રમાણે વાપરવું.

પ્લેગ થયેલા દરદીને દિવસમાં ચારથી છ વખત આ મિશ્રણ દર ટાઇમે ૧૫ થી ૨૦ ટીપાં જોટણ લેઈ એક ઔંસ પાણી સાથે મેળવીને આપવું.

પ્લેગ શિવાય બીજા તાવો માટે પણ આ અકસીર ઉપાય છે અને તેથી એવા તાવો માટે દર વખતે ૧૦ થી ૨૦ ટીપાં જોટણી આ દવા લેઈ એક ઔંસ પાણીમાં મેળવી પાવી—એમ આખા દિવસમાં ચાર વખત સુધી આપવી.

જ્યારે મેલેરીયા પ્લેગ કિંવા એવી જ બીજા કાષ્ઠ તાવની મોસમ ચાલતી હોય ત્યારે જંતુનાશક અસર કરી તેવા રોગોનો એવ લાગુ પડતો અટકાવવાને માટે દર રોજ માત્ર એકજ વખત એટલે સવારમાં ૫ થી ૧૫ ટીપાં જેટલું આ ઔષધ એક ઝાંસ પાણી સાથે મેળવીને આપવું.

એ રીતે આ એકજ ઔષધ જર્મીસાષ્ઠ પ્લેગ ક્યુર તેમજ શીવર સોલ્યુશન તરીકે એટલે પ્લેગ લાગુ પડતો અટકાવવા, લાગુ પડ્યા પછી નાશુદ્ધ કરવા, તેમજ પ્લેગ શિવાયના બીજા ઝેરી તાવોમાં પણ ઉપયોગી થઈ પડશે.

આ ઔષધનો પણ અમે અનુભવ કરી જોયો છે. ગુણુમાં અક-શીર માલુમ પડ્યું છે. સ્વાદમાં પણ અગ્રિય નહિ થતું હોવાથી આ દવા બાલ, વૃદ્ધ સર્વે આનંદથી પી શકે છે. પરંતુ પ્લેગ લાગુ પડેલા દર્દી ઉપર એકસરખી રીતે વિશેષ વખત વાપરવાથી કાષ્ઠ કાષ્ઠ વખત દર-દીના હૃદયની ગતિને મંદ કરે છે અને તેથી નાડી નબળી પડતી જણાય છે. માટે જો એમ થાય તો તેની અંદર નીચેની દવાઓ મેળવીને વાપરવું.

પ્લેગ ક્યુર-૩૦ ટીપાં-ટીથર ડીજીટેલીસ્ટ-૧૫ ટીપાં.

લાઈકર સ્ટ્રીકન્યા-૬ ટીપાં. પાણી ૩ ઝાંસ.

એ પ્રમાણે સાથે મેળવીને તેમાંથી દર ટાઇમે એક ઝાંસ જે-ટલું આપવું.

આ પ્લેગ ક્યુર હમેશાં કાચનાં વાસણોમાં જ બનાવવું, અને કાચનાં પ્યાલામાં લેખનેજ વાપરવું.

આ પ્રમાણે આયોડીનની બે સ્વતંત્ર બનાવટો વાપરવા ઉપરાંત વળી ટીકચર આયોડીનને નીચે મુજબ બીજાં ઔષધો સાથે મિશ્રણ કરીને પણ વાપરવાની બલામણુ કરવામાં આવે છે.

પ્લેગ મિક્શર બનાવવાની રીત—

એસિડ નાઇટ્રોહાયડ્રોકલોરીક ડીલ્યુટ ૨૦ ટીપાં—લીકર સ્ટ્રીક-કન્યા ૧૦ ટીપાં.

એસિડ કાર્બોલિક ૧૦ ટીપાં—ટીકચર આયોડીન ૨૦ ટીપાં.

ઓલ્યમ યુકેલીપ્ટી ૨૦ ટીપાં—પાણી ૨૦ ઓંસ.

એ પ્રમાણે સાથે મેળવીને તેમાંથી સવાર સાંજ એક એક ઔષધ દવા પીવાથી પણ જંતુનાશક, અને અમિદીપન અસર સારી રીતે થઇ પ્લેગના હુમલાથી બચી શકાય છે.

પ્લેગ પ્રતિબંધક પીલ્સ.

કિવનાઇન સલ્ફાસ ૬ ગ્રેન—પલ્વીસ આઇપીકાક બે ગ્રેન.

એસિડ કાર્બોલિક ૨ ગ્રેન—ટીકચર આયોડીન ૪ ટીપાં.

એકરદ્રાકટ જેનશ્યન જેઇએ તેટલું

સાથે મેળવી ચાર ગોળીઓ કરવી અને તેમાંથી સવાર સાંજ, બે બે ગોળી પાણી સાથે લેવી.

આ શિવાય આયોડીનના સંયોગથી બનતાં બીજાં પણ કેટલાં-એક સાદાં તેમજ પેટન્ટ ઔષધોની તેમજ આયોડીન સિવાયનાં ઔષધોની પણ અનેક તબીબો તરફથી બલામણુ કરવામાં આવે છે. પરંતુ તેઓની બહુજા અજમાયશ થઇ સર્વાનુમતે મંજુર થયેલાં નહિ હોવાથી તેઓ સંબંધિ પિષ્ટપેષણ કરવાનું છોડી દેઈ વિદેશી

વૈજ્ઞાની હોમીઓપેથીક નામની પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉપચાર કરનારા ડૉક્ટરોના અનુભવ પ્રમાણે સિદ્ધ થયેલાં ઔષધોનો વિચાર કરીશું.

૨. હોમીઓપેથીક પદ્ધતિપ્રમાણે પ્લેગ પ્રતિબંધક ઉપાયો.

આ રોગના માટે હોમીઓપેથીક ડૉક્ટરો પણ સ્વસ્થાતમાં જુદાં જુદાં ઔષધોની ભલામણો કરતા હતા, પરંતુ હાલમાં તેઓના અનુભવ પ્રમાણે “ઇન્જીશીબીન”નાં બીયાં કે જે ગુજરાતી તેમ જ મુનાની ભાષામાં પપીતાના નામથી ઓળખાય છે તેઓ અત્યંત અસરકારક માલમ પડ્યાં છે. આ ડૉક્ટરે વળી સદરહુ બીયાંની તારીફ કરતાં જણાવે છે કે આ ઔષધથી કોન્સ્ટેન્ટીનોપલનો આસપાસ સને ૧૮૩૬માં પેરા ગામની પ્લેગ હોસ્પિટાલમાં પ્લેગના ગરીબ દરદીઓ કે જેઓ પોતાના નસીબ ઉપર આધાર રાખી પડ્યા હતા. તેમના ઉપર આદવા ડૉક્ટર હોનીન બર્જરે મદત આપી અજમાવી હતી જેથી પ્લેગના ધણા દરદીઓ બચ્યા હતા, અને સદરહુ ડૉક્ટરને મોટું ઇનામ આપ્યું હતું. વળી આ ડૉક્ટર સાહેબ કે જેઓ હોમીઓપેથીક રીતના મૂળ શોધક વિશ્વાવખ્યાત ડૉક્ટર હેનીમાનના શિષ્ય હતા તેમને લાહોર જતાં પાલીમાં પ્લેગનો રોગ લાગુ પડ્યો હતો. તે વખતે તેમણે આ દવા પોતાની જાત ઉપર પણ અજમાવી હતી અને તેથી તાવ ઉતરી પરસેવો આવ્યો હતો. અને બહારથી ફાઈપણ ઔષધ લગાડ્યા સિવાય પણ ગાંઠ અને દુખાવો તથા સોજો ઓછો થઈ ત્રણ અઠવાડીઆમાં સંપૂર્ણ રીતે આરામ થયો હતો.

જો કે આ દવાએ આમ પ્લેગ લાગુ પડ્યા પછી પણ તેને નાબુદ કર્યો હતો. તોપણ તેથી થતી અસરનાં લક્ષણો જોતાં પ્લેગના

પહેલા દરજ્જાને મટાડવામાં આ ઔષધ વિશેષ અસરકારક છે. અને તેથી પ્લેગને અટકાવનાર તેમજ મટાડનાર તરીકે સારી અસર કરે છે અને તેથી આ દરદના માટે તે અકસીર ધલાજ છે એમ કહેવામાં કંઈપણ હરકત નથી.

આ ઉપરાંત વળી હોમીઓપેથીક રીત પ્રમાણે ઉપચાર કરનારા આધુનિક સમયના બંગાળાના પ્રખ્યાતા ડૉક્ટર મહેન્દ્રલાલ સરકાર સી. આઇ. ઇ. એ હાલમાં ચાલતી મરડી ઉપર આ ઔષધની બહોળી અજમાયશ કરી પોતાના પુસ્તકમાં જણાવ્યું છે કે:- આ દવા પ્લેગ પ્રતિબંધક એટલે પ્લેગનો ઉપદ્રવ લાગુ પડતો અટકાવનાર તેમજ લાગુ પડ્યા પછી નાશુદ્ધ કરવાનો ગુણ પણ ધરાવે છે. આ દવાને યુનાનીમાં પીપીતા કહે છે અને તે યુનાની ઔષધો વેચનારા ગાંધીઓના ત્યાં મળે છે. ચાલુ મરડીના સમયમાં જેમણે એના બીયાં કમરે કિંવા હાથે બાંધ્યાં હતાં તેમાંના એકે ને પણ મરડી લાગુ પડી નહોતી, બીયાં સિવાય વળી હોમીઓપેથીક ઔષધો, વેચનારી કંપનીઓ આ દવાનો અર્ક બનાવી ને પણ વેચે છે.

ઇગ્નીશીઆ બીન (Ignatia Bean) નાં ગ્રાડો આ દેશમાં થતાં નથી, પરંતુ ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ અને શીલીપાર્થનમાં થતાં હોઇ યુનાની વૈદ્યો કેટલાંએક દરદો ઉપર તેનાં બીયાંનો ઉપયોગ કરતા હોવાથી આ દેશમાં તે મોકલવામાં આવે છે, અને દરેક મોટાં શહેરોમાં યુનાની ઔષધો વેચનારા ગાંધીઓને ત્યાં તે મળી શકે છે. મુંબાઇમાં બીંડો બજાર, ચંપાગલી તેમજ અંદર ઉપરના ગાંધીઓના ત્યાં તેનું દરેક

જુટક બીજ બેથી આર પૈસે વેચાય છે. કાલેરા અટકાવવાને માટે ત્રાંબાના ગોળ નાના કડકાઓને કાણું પાડીને પેટને અડકે તેમ બળે બાંધવાનો ઉપાય સહેલો હોવા છતાં જેટલો અકસીર મનાય છે. તેવીજ રીતે પ્લેગથી બચવાને માટે પપીતાનાં બીજને સારીને દોરીમાં પરોવી હાથે બાંધવાનો ઉપાય પણ અકસીર મનાય છે. વળી આ બીજના ટુકડા કરીને ધરમાં ઊઘાડા ગોખલાઓ વિગેરે સ્થળે રાખી મુકવાથી ધરમાંથી પ્લેગના જંતુઓનો નાશ થાય છે અને તેથી ઊંદરો ગરતા પણ બચાવી શકાય છે એમ કહેવાય છે. વળી જેને પ્લેગ લાગુ પડ્યો હોય તેને ખાવાના માટે આ આપધ આપવાથી પણ આરામ થાય છે. આ પ્રમાણે આ ઔષધનાં જુદા જુદા ડોક્ટરોએ વખાણુ કરેલાં છે. છતાં તેમાં કેવાં તત્વો સમાયેલાં છે, અને તેથી ખાવામાં વાપરવું હોય તો કેટલા પ્રમાણમાં વાપરવું તેનો મુરતો ખુલાસો કાઢ્યો કર્યો નથી. પરંતુ નાડકર્ણી સાહેબે “ઇન્ડિયન પ્લેન્ટસ એન્ડ ડ્રગ્સ” નામના ઇંગ્રેજ ભાષામાં લખેલા પુસ્તકમાં એવું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે કે:-આ બીયાં કાલેરામાં પણ વાપરવાને ઉપયોગી છે એમ કહેવાય છે. તેઓનો આકાર ગોળ કિંવા લંબગોળ હોઈ એક ઈંચ લાંબાં અને એટલાંજ કિંવા વધારે ઓછાં પહોળાં હોય છે. અને ઝેર કાચલાંના જેવાંજ એટલે સ્ટ્રીકન્યા તેમજ ખુસાઇન નામનાં ઝેરી તત્વો જુદા જુદા પ્રમાણમાં સમાવે છે. એટલે આશરે દોઢ ટકા જેટલો સ્ટ્રીકન્યા અને બાર ટકા જેટલો ખુસાઇન હોય છે. વળી તેમાં ષ્લુકોસાઇડ લોગેનીન નામનું તત્વ રહેલું છે એમ પણ મનાય છે. આ બીયાંમાંથી ઝેર કાચલાં કરતાં વધારે સ્ટ્રીકન્યા નિકળતો હોવાથી કેટલીએક વખતે મુરોખમાં પણ

મોકલવામાં આવે છે. વળી એ બીયાંમાંથી અર્ક તૈયાર કરવામાં આવે છે, જે ટીકચર ઇંગ્લીશીયાના નામથી ઓળખાય છે અને કમ્પ તેમજ બીજી ઇંગ્રેજ દવાઓ વેચનારી કંપનીઓમાંથી આશરે ચાર આના જેટલી કિંમતે એક ઔસ મળી શકે છે. એ ટીકચર ત્રણથી વીશ ટીપાંની માત્રામાં વાતહારક પૌષ્ટિ તરીકે આપી શકાય છે. એક ભાગ બીયાં અને દશ ભાગ સ્પિરિટ સાથે મેળવીને આ ટીકચર તૈયાર કરવામાં આવે છે.

અર્કના સ્વરૂપમાં આ ઔષધ કેટલા પ્રમાણમાં વાપરવું તેની માહિતિ આ ઉપરથી મળી હતી, પરંતુ જો અર્ક મેળવવાની સગવડ ન બની શકે તો બીયાંને વાટીને કરેલા ચૂર્ણનું માપ આ ઉપરથી ચોક્કસ થઈ શક્યું નહોતું. પરંતુ “મખજન ઊલ અદ્દીઆ” વિગેરે યુનાની વૈદ્યકનાં પુસ્તકો ઉપરથી સમજાયું છે કે ચૂર્ણના સ્વરૂપમાં આ ઔષધ દર ટાઇમે ૧ થી ૨ ધણીભાર જેટલું વાપરવાને વાધો નથી.

પરંતુ આખા દિવસનું થઇને, ૨૦ ધણીભારથી વધારે આપવું જોઇએ નહિ. અને તેથી જો પ્લેગનો ચેપ લાગુ ન પડે એટલા માટે સારા શરીરે તેને વાપરવું હોય તો દરરોજ એક ઔસ પાણીમાં તેના અર્કનાં દશેક ટીપાં નાંખીને દરરોજ સવારના પીવા તેમજ એટલું ઔષધ સાંજે લેવું, અને જો ચૂર્ણ કિંવા ગોળીના રૂપમાં વાપરવું હોય તો સવાર સાંજે ૨ થી ૩ ધણી ભાર જેટલું પાણી સાથે લેવું. આ ઔષધનો અમે પણ અનુભવ લીધો છે. અને તે પ્લેગ લાગુ પડ્યા પછી વાપરવા કરતાં પ્લેગ પ્રતિબંધક એટલે પ્લેગ લાગુ પડતો અટકાવવા તરીકે સાફ કામ કરે છે. માટે પ્લેગ લાગુ પડ્યા પછી તેનો ઉપયોગ કેમ કરવો તેની વિધિ નહીં

ખતાવતાં માત્ર પ્લેગ પ્રતિબંધક તરીકે વાપરવાનીજ વિધિ ખતાવી
તે કાર્ય સારૂ વાપરવાની બહામણુ કરીએ છીએ.

આયુર્વેદિક પદ્ધતિ એટલે દેશી વૈદકના મત પ્રમાણેનાં
ઔષધો—પ્લેગનું દરદ લાગુ પડતું અટકાવવાને માટે જુદા જુદા
વૈદો તરફથી જુદા જુદા ઔષધોની બહામણુ કરવામાં આવે છે.
ફેટલાએક વૈદો આ કામ માટે વિડંબ તંદુલ પૂર્ણ એટલે વાવડીંગનાં
ખીજ બરડવાથી તેમાંથી નિકળતી તાંદળા જેવી ચીજોનું ચૂર્ણ કરી
સવાર સાંજ ૦૧ થી ૦૧૧ તોલા જેટલા માપમાં પાણી સાથે લેવાનું
કહે છે. ત્યારે ફેટલાએક વૈદો કૃમિ કુદાર રસ, આરોગ્ય વર્ધની
ચુટિકા કિંવા ગંધક રસામન સેવવાનું કહે છે. વળી દરદોજ સવાર,
સાંજ માત્ર લીમડાનાં પાંદડાનો રસ એકથી બે તોલા જેટલો પીવો
એ વાતનેજ ફેટલાએક વૈદો સર્વોત્તમ ગણે છે અને તેથી જો કે
કીયું ઔષધ ખાસ અક્સીર ગુણુ કરી શકે છે તેનો ચોક્કસ નિર્ણય
થયો નથી તોપણ ભગવાન ચરકાચાર્યે પ્રજાઅપરાધથી થતાં દરદોના
સંબંધમાં “ મહા અગદ ગંધ હસ્તી ” નામનો પ્રયોગ લખેલો છે.
જે આ દરદનો ચેપ લાગુ પડતો અટકાવવાને માટે તેમજ લાગુ
પડ્યા પછી નાશુદ કરવાને માટે પણ અક્સીર ગુણુ કરે છે એમ
અનુભવ ઉપરથી સમજાયું છે. અને તેથી તેની ખતાવટ આ નીચે
આપવામાં આવે છે.

મહા ગંધ હસ્તી અગદ ખતાવવાનો વિધિ—તમાલપત્ર,
અંગર, મોથ, લોખાન, રાજ, ગુગળ, અશીષુ, સીલારસ, ચંદન,
આહી, તજ, જટામાંસી, કમળ, નેત્રવાળો, નગોડના ખીજ,
વીરણુ, નખલા, દેવદાર, સોનાના વર્ષ, ફેસર, કમરો, ઉપલેટ, ધઉંલા

તમર, સરસડાનો પંચાંગ, સુંક, પીંપર, મરીઆં, ઇલાયચી, શુદ્ધ મન-
સીલ, કાળુ જીરૂ, ગરણી, માલ કાંકણી, કરંજ, ઘોળા સરસવ. હળ-
દર, તુળસી, રસાંજન, વાવડીંગ, સોના ગેરૂ, મજીઠ, લીંબડાનો ચુંદર,
વાંસકપુર, પુલાવેલી હીંગ, કાઠાં, લુણી, લાખ, જેઠીમધ, બાવચી,
વજ, ધરો, નોરવેલ, કાગડીયું એ બધા સરખા ભાગે લેઈ ખાંડી
ચૂર્ણ કરી કપડે ચાળી લેવું પછી તેનું ચૂર્ણ જેટલું વજન હોય તેથી
ચોથા ભાગે તેમાં ગોરોચન (ગોરૂ ચંદન) મેળવી કાળા સરસ-
ડાનાં પુલોના રસ સાથે ખરલ કરી એક વાલની ગોળીઓ કરવી.
આ ગોળીઓમાંથી સવાર, બપોર તથા સાંજ એમ દિવસમાં ત્રણ
વખત એક, એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે લેવાથી પ્લેગનું દરદ લાગુ
પડતું નથી. વળી જેને પ્લેગ લાગુ પડ્યો હોય તેને દર બે, બે કલાકે
એક એક ગોળી પાણી સાથે આપવાથી, આંખમાં આંજવાથી, તેમજ
ગાંઠ ઉપર લેપ કરવાથી દરદીને આરામ થાય છે. વળી સવાર, સાંજ
આ ગોળીઓનો ઘરમાં ધુપ કરવાથી ઘરની હવા શુદ્ધ થાય છે.

પ્લેગ લાગુ પડતો અટકાવવાને તેમજ લાગુ પડ્યા પછી નાશુદ્ધ
કરવાને માટે આજકાલ એટલાં બધાં ઔષધો વપરાય છે કે એક
સાધારણ મનુષ્યને પૂછવાથી પણ પાંચ દશ ઔષધો તો સહેજમાં
બતાવી શકે છે. પરંતુ તેઓ પૈકી ભાગ્યેજ કોઈ અસરકારક હોય
છે અને તેથી તેઓના ઉપર વિશ્વાસ રાખવાથી ઘણાં મનુષ્યોની
વૃથા પ્રાણહાનિ થાય છે. આમ ન બને એટલા માટે ખાસ વિશ્વાસ
રાખવા લાયક જે ઔષધો સિદ્ધ થયેલાં છે તેજ માત્ર અત્રે દર્શા-
વવામાં આવ્યાં છે. અને તેથી તેઓ પૈકી યોગ્ય લાગે તેવા એકાદ
ઔષધનું સેવન કરવું. એ ઉપરાંત વળી પ્લેગની રૂતુ આવતી હોય

ત્યારે દરેક મનુષ્યે પોતાના આહારવિહારમાં અત્યંત નિયમિત રહેવું જોઈએ, હંમેશાં જે ખોરાક ખાવામાં આવતો હોય તેના કરતાં પ્લેગના વખતમાં જલદી પ્રયે તેવો, તાજો ખનાવેલો અને ઉંચી જાતનો ખોરાક વાપરવો જોઈએ. અને વળી દરરોજના નિયમ કરતાં આ રૂતુમાં ખોરાક કંઈક ઓછા પ્રમાણમાં ખાઈ વધારાની ભૂખ દૂધ પીને શાન્ત કરવી જોઈએ. લાકડું, લાપશી, પકવાન્નો, વિગેરે ખારે તથા વાસી ખોરાક બિલકુલ ખાવો નહિ, જમણુવારો, ઉગ્ન-શ્મીઓ, મીજલસો વિગેરેમાં જમવા જવું નહિ, તેમજ નાટકો, ચેટકો, રમત, ચમતો, રાગ, રંગો વિગેરે જેવા માટે રાત્રિએ કાષ્ઠપણુ સ્થળે જવું પણ જોઈએ નહિ. દિવસ કરતાં રાત્રે પ્લેગ લાગુ પડવાનો ભય વિશેષ રહે છે. કેમકે તે વખતે તેના જંતુઓ ચોગરદમ પથરાઈ ગયેલા હોય છે. અને તેથી ખોરાકના ચારવાગ્યા પછી ખનતા સુધી ઘરમાંથી બહાર પગલું પણ નહિ ભરવું જોઈએ. વળી હંમેશાં ઝાડો સાફ આવે છે કે કેમ તે બદલ પુરતું લક્ષ રાખવું જોઈએ. કેમકે ઝાડો સાફ આવવાથી શરીરમાં જંતુઓનો સંચય થવા પામતો નથી અને શરીર હલકું તથા નિર્મળ રહે છે. જે ઝાડોનો બંધકોશ રહેતો જણાય તો સખ્ત જીલાબ કદીપણુ લેવો નહિ. તેમજ સાધારણ જીલાબ પણ દરરોજ ન વાપરતાં અડવાડીયામાં એકાદ જે વખત ખાસ આવશ્યકતા જણાય ત્યારેજ વાપરવો.

૧. મોટી હરડે ન શેર લાવી તેની અંદરની મીંજો કાઢી નાંખવી બાકી વચલાદળને ખાંડી કપડા વડે આળી લેઈ એક કાચની બાટલીમાં ભરી રાખવી, અને જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે તેમાંથી થોડો લેઈ તેમાં સિંધવ, સંચળ તથા સુંક એ દરેક એ, જે

વાલ મેળવી સાંઝે સુતી વખતે પાણી સાથે કાઢવું.

૨. કેલોમેલ એ ગ્રેન, સોડા બાયકાર્બોનેટ એ ગ્રેન તથા સાકર એ ગ્રેન સાથે મેળવી લેવાં અથવા વિલાયતી મીઠું એક તોલો લેઈ સુંક, મરી, તજ વગેરે ચીજોમાંથી બનાવેલા ચાહના પાણીમાં નાખીને પીવું.

આ ઉપરાંત વળી મીઠા તેલમાં કપુર કકડાવીને તે તેલ સાંઝે સુતી વખતે આખા શરીરે માલીસ કરવું, અને સવારમાં કાર્બોલીક સાબુ-થી સ્નાન કરી સ્વચ્છ ધોએલાં કપડાં પહેરવાં. અને બહાર ફરવા જવું પડે તો એક રૂમાલ ઉપર યુકલીપ્ટ ઓઇલ નામના ઔષધનાં દશ, પંદર ટીપાં છાંટી તે રૂમાલને ખીસામાં ઘાલી જવું. અને જ્યારે પ્લેગવાળા લક્ષણોમાંથી પસાર થવું પડે ત્યારે તે રૂમાલ સુંઘતા સુંઘતા ચાલ્યા જવું. વળી શીનાઈલના લોશનમાં કપડું બોળી તે કપડાનું પોતું ફેરવી બેડા તથા છુટ હમેશાં સાફ રાખવા તેમજ દરરોજ લીખડાનાં ડાંખળાં કે કાગડીયાના પંચાંગની ઘરમાં સવાર, સાંજ ધુણી કરવી, વળી લાખ, બીલામાં, લોખાન, સફેદ ગરણીનાં મૂળ, સાદડનાં ફળ અને ડુલ, વાવડીંગ, રાજ તથા ગુગળ એ બધાં સરખા ભાગે લેઈ ખાંડી ભૂકા બનાવી સવાર, સાંજ ઘરમાં તેનો ધુપ કરવાથી હવા શુદ્ધ થાય છે એટલુંજ નહિ પરંતુ સાપ, ઉંદર, ચાંચડા ઝેરી, જંતુઓ વગેરે પણ ઘરમાંથી દુર થાય છે.

પ્લેગ લાગુ પડતો અટકાવવાના આ પ્રમાણે જે ઉપાયો બતાવવામાં આવ્યા છે તેઓને જે કાળજી પૂર્વક રીતે કામે લગાડવામાં આવશે તો નહીં પ્લેગથી મુક્ત રહી શકાશે. પરંતુ આ ઉપાયો રીત સર કામે લગાડવાની આમી કિંવા ખીજ કાઢ કારણ સર

પોતાના સર્ગધિજન્ય પૈકી કોઇને પ્લેગનું દરદ લાગુ પડ્યાનું માલુમ પડે તો પછી તરતજ તેની સારવાર કરવામાં નીચે મુજબ ઉપાયો કામે લગાડવા.

(૨) પ્લેગનું દરદ લાગુ પડ્યા પછીની ચિકિત્સા—પ્લેગની રૂતુમાં ધરમાં કોઇને સાદો તાવ આવે તો પણ જરા પણ ગરમતામાં નહિ રહેતાં પ્લેગના તાવની શંકા કરીને તરતજ પ્લેગને લગતા ઉપાયો શરૂ કરી દેવા જોઈએ. પ્લેગનો ઉપાય આમ જલદી શરૂ કરવાનું કારણ એ છે કે આ રોગ એવો શીઘ્ર ગ્રાહ્ય ધાતક છે કે તે લાગુ પડતાની સાથેજ દરદીના હૃદયની શક્તિ ક્ષીણ કરી નાંખી જોત જોતામાં પરલોકવાસી કરી નાંખી છે. ફટલીએક વખતે તો માત્ર બે ચાર કલાક કિંવા તેથી પણ ઓછા સમયમાં દરદીનું મૃત્યુ થાય છે અને તેથી કોઇ પણ ઉપાય ચોજવાનો પણ સમય મળી શકતો નથી. એક વખતે આ રોગના પંજામાં સપડાયા પછી તેમાંથી બચેજ કોઇ બચવા પામે છે. કેમકે આ દરદના લીધે સરાસરી રીતે સેંકડે ૮૦ મનુષ્યો તો અવશ્ય મરણ પામેછેજ; અને જે સાર્વદેહિક કિંવા ફેફસાંના સોજવાળો પ્લેગ લાગુ પડેલો હોય તો દર સો દરદીઓમાંથી ૯૦ દરદીઓનું મૃત્યુ થવાનુંજ પ્રમાણ આવે છે. આ બે જાતના પ્લેગના દરદીઓ કરતાં ગાંઠવાળા પ્લેગના દરદીઓ જે કે કંઈક વિશેષ બચી શકે છે, તેમાં પણ ડાકમાં નિકળેલી ગાંઠના દરદીઓ ઘણા ઓછા બચે છે, બગલની ગાંઠવાળા દરદીઓ તેથી વિશેષ બચે છે, અને જાંઘની ગાંઠવાળા દરદીઓ તેથી પણ વધારે સંખ્યામાં બચવાનો સંભવ રહે છે. આ બચાવ ધણું કરીને પ્લેગના રોગની શરૂઆત વખતે તેમજ પ્લેગ બંધ પડવાનો હોય

તેવા સમયમાંજ ખાય છે. કેમકે પ્લેગની રતુની શરૂઆતમાં તેમજ આખરમાં તેનું ઝેર જોષ્ટ્રએ તેટલું પ્રબળ હોતું નથી. આ રોગમાં ખાસ એક એવી વિચિત્રતા છે કે દરદી જેમ વધારે બળવાન હોય તેમ આ દરદ પશુ વધારે જોરમાંજ લાગુ પડે છે. અને તેથી જુવાન મનુષ્યો તો તેના પંઝામાં સપડાયા પછી ક્વચિતજ બચી શકે છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ તો વળી મુદ્દલ બચી શકતીજ નથી, વળી આ રોગ નાનાં બાળકોને તેમજ પચાશ, સાઠ વર્ષ ઉપરાંતનાં મનુષ્યોને બહુ ઓછું લાગુ પડે છે, પરંતુ જુવાન મનુષ્યોજ તેના વિશેષ ભોગ થઈ પડે છે અને તેથી જેવું દરદ લાગુ પડે તેવો તરતજ ઉપચાર શરૂ કરવો; જો બની શકે તેમ હોય તો ઘર મેળે ઉપચાર નહિ કરતાં તેમજ કોઈ અનાડી કિંવા લે બાગુ ઊંટ વૈઘના ફંદામાં નહિ ફસાતાં કોઈ સારા અનુભવી વૈજ કે ડૉક્ટરની યોજના કરવી, પરંતુ જો તેમ નહિ બની શકે તો પછી ઘર મેળે દરદીને ગાડીમાં બેસાડી, પાલખીમાં સુવાડી કિંવા જો ચાલી શકે તેવી હાલતમાં હોય તો ધીમે ધીમે ચલાવીને અગર તો દરદીનો ખાટલો ઉપડાવીને ગામ બહાર સારા ખેતરમાં ઝૂંપડામાં, વાડીમાં કે જ્યાં ખુદ્દી હવા આવતી હોય તેવા સ્થળમાં લેઈ જવો. જો તેમ કરવાનું ન બની શકે તો પછી મરડીવાળા ઘરમાંથી તો જેમ અને તેમ જલદી દુર કરવો જોઈએ. જો એમ પશુ ન બની શકે તો પછી છેવટે તેના ઘરની ઓશરી ખડકી, ઓટલા કે ખારણા આગળ સુવાડવો, પરંતુ ઘરના અંદરની દુષિત ચયેલ્લી હવામાં તો નજ રાખવો. જે ભાગમાં દરદીને રાખવામાં આવે તે ભાગમાંથી દરેક વસ્તુઓ લેઈને ખીજા ભાગમાં મુકી દેવી અને તે ભાગમાં કંઈ પશુ ગડબડ સડબડ રાખવી નહિ. ફક્ત તે

ભાગમાં પીવાનું પાણી, થુંકવાનું વાસણ, પથારી, ખાટલો, એક સગડી તથા પાણી પીવાનો પ્યાલો એટલુંજ રાખવું. પ્લેગના દરદીને બનતા સુધી બોંય ઉપર પથારી પાથરી ન સુવાડતાં ખાટલેજ સુવાડવો અને ગોદડાં, ચાદરો વિગેરે પાથરવામાં આવે તેઓને પ્રથમ સારી પેઠે તડકામાં તપાવીને પછીથીજ વાપરવાં. તેમજ પહે-રવાનાં કપડાં પણ વારંવાર લાવીને એ પ્રમાણે તડકે તપાવીને વાપ-રવાં. ખાટલા નીચે બની શકે તો કપુરની ગોટીઓ, શીનાઇલની ધોળી ગોળીઓ રાખવો. અને વળી બિછાનાની આબુખાબુ સઘડી-ડીઓમાં લોખાન અથવા ઉપર બતાવેલો લાખ વગેરેના મિશ્રણનો ધુપ બાળવો કે જેથી આસપાસની હવા ચોખ્ખી મરડીવાળા દરદીનું જીવન રક્ષનારી માત્ર ત્રણજ ઉત્તમ વસ્તુઓ આ સૃષ્ટિમાં હોઇ તે માત્ર હવા, પાણી અને ધોરાકજ છે. માટે તેઓની શુદ્ધતા અને ઉપયોગમાં પુરતી કાળજી રાખવી જોઇએ.

પ્રાણી માત્રને જન્મથી મૃત્યુ સુધી ક્ષણેક્ષણે હવાની જરૂર પડે છે. પરંતુ તે હવા જે શુદ્ધ હોય તો મનુષ્યનાં તમામ દરદોને દુર કરીને તન્દુરસ્તી બક્ષે છે. ત્યારે અરવચ્છ હવા પળવારમાં મનુષ્યનો પ્રાણ લે છે. અને તેથી એ હવા જેમ બને તેમ ચોખ્ખી અને પુરતા જગ્યામાં મળી શકે એટલા માટે આ દરદીથી પીડાતા દરદીને એવી ખુદી જગ્યામાં રાખવો જોઇએ કે જેથી ઓકિસજનવાળી ચોખ્ખી હવા મળવાથી મરડીના જંતુઓનો નાશ થઇ જાય ધર આગળ કિંવા ગામમાં આવી ચોખ્ખી હવા મળી શકતી નથી માટેજ મરડીના દરદીઓને ગામ બહાર, ખેતરોમાં લેઇ જવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. કારણ કે ખેતરોની ખુદી જગ્યામાંથી જેવી જો-

મએ તેવી રસાયણિક સંયોગવાળી કુદરતી નિર્મળ હવા અને સૂર્યનો પ્રકાશ મળી શકે છે. માટે દરદીને એવા સ્થળે લેઈ જઈ ખની શકે તો લીંબકાના ઝાડ નીચે ખાટલો નાખીને સુવાડવો અથવા તો ઝુંપડામાં રાખવો જોઈએ.

પાણી પણ મનુષ્યની જીંદગીનું રક્ષણ કરનાર તરીકે બીજું ઉત્તમ અને મુખ્ય સાધન છે, એક પાણી શરીરને આરોગ્ય રાખે છે, અને એક પાણી શરીરને માંદું કરે છે. માટે જે સ્થળનું પાણી સંપૂર્ણ રીતે સ્વચ્છ છે એવી ખાત્રી થાય તે સ્થળનું જ લાવી વાપરવું. અને જો તેવી ખાત્રી ન થાય તો નદી, કુવા તળાવ, વાવ, નળ વિગેરે જે સ્થળનું પાણી હમેશાં ઉપયોગમાં લેવાતું હોય ત્યાંથી લાવી સારી પેઠે ઉકાળી કારી ગળી લેઈને ઉપયોગમાં લેવું એ પાણીને જીવની માફક જાળવવું. અને માટીના કોરા ધડામાં ભરીને તેને કાંઈ પણ જીવ જંતુ લાગે નહિ તેવા સ્થળમાં રાખવું.

ખોરાક પણ પાણી અને હવાની માફક જીવને ટકાવી રાખનારો છે, માટે આ વ્યાધિમાં ખોરાક ધણીજ સંભાળથી તાજે અને તદ્દન હલકો આપવો, કેવળ દુધ, કાંજ કે ચોખ્ખાએ આ વ્યાધિના માટે પ્રથમ પંક્તિનો ખોરાક છે. અને મગનો યુષ બીજા નંબરે છે. પરંતુ ધઉનો ખોરાક તો જ્યાં સુધી દરદીને તદ્દન આરામ થાય નહિ ત્યાં સુધી આપવો જોઈએ નહિ. હલકામાં હલકી રોટલી, રાખડી, શીરો કે એવો બીજો કોઈ પણ ખોરાક દરદીને પચી શકતો નથી, માટે દરદીની શરૂઆતમાં તો કેવળ કાંજ અને દુધ જ આપવાં. દુધમાં જો સાકર નાખવી યોગ્ય લાગે તો સાધારણ ગળપણ આવે એટલી નાખવી અને કાંજ ખનાવવાની જરૂર પડે તો તે પણ

દુધમાં જ બનાવવી. જો દરદી દુધ ઉપર જ રાખવામાં આવ્યો હોય
 તો આખા દિવસમાં થઈને તેના શરીરમાં જે શેર દુધ તો જવું જ
 નોંધાયે. જો તેનાથી વધારે જાય તો બાણું સાફ, પરંતુ ઓછું તો
 નજ જવું નોંધાયે. જો કાંજ વાપરવામાં આવતી હોય તો તે દીવ-
 સમાં ચાર વખત એટલે દર ત્રણ, ત્રણ કલાકના અંતરે દરેક વખતે
 પાંચથી દસ તોલા જેટલી દરદીની શક્તિનો વિચાર કરીને આપવી.
 રોગની શરૂઆતના પ્રથમના ચાર, પાંચ દિવસો કે જે સાધારણ રીતે
 બંધકર દિવસો ગણાય છે, તે દિવસોમાં તો ફક્ત દુધ કે કાંજ ઉપ-
 ર જ દરદીને રાખવો અને પછી જેમ જેમ આરામ થતો જાય તેમ
 તેમ દુધ જોડે ભાત આપવો. જો દરદી તે વખતે કાંઈ ખાઈ, તીખું
 માગે તો માત્ર આદાની ચીરીઓ મીઠામાં રગદોળીને પાંચ, સાત
 જેટલી ખાવા આપવી. આ સિવાય બીજો કોઈ પણ ખોરાક આપવો
 નહિ. આ મુજબ ચાર, પાંચ દિવસ દુધ ભાત ખવડાવ્યા પછી
 દરદીને સાફ થયાના લક્ષણો દૃષ્ટિએ પડે અને કંઈક શક્તિ આવેલી
 જણાય ત્યારે ઓખા મગની ખીચડી, મગનું ઓસામણ અને ભાત
 દાળ જેવો ખોરાક આપવો. આ દરદમાં ખોરાક એકી વખતે વધારે
 પ્રમાણમાં કદી પણ આપવો નહિ, પરંતુ જેમ અને તેમ થોડા પ્રમા-
 ãણમાં અને વધારે વખત આપવો કેમકે એકી વખતે દરદી ધરાય
 તેટલો ખોરાક આપવો એ જોખમભરેલું છે. માટે જે, જે, ત્રણ,
 ત્રણ કલાકના અંતરે થોડા થોડા અને દર વખતે તાજો બનાવીને
 આપવો નોંધાયે. આંતરે આંતરે અને દરેક વખતે તાજો ખોરાક
 આપવાથી દરદીને ઔષધ કરતાં પણ સારો ફાયદો થાય છે. તેને ખાધેલું
 પાચન થઈ જાય છે, જેથી ખોરાક ઉપર રૂચિ વધે છે, બૂખ લાગ્યાનું

કરે છે, ખાવાને સદા પ્રસન્ન રહ્યાં કરે છે, આખા શરીરમાં ખુલા-
સેથી લોહી ફરી શકે છે, જેથી દરદીને જલદી શક્તિ આવતી જાય
છે. માટે જ્યાં સુધી દરદીને પુરતો આરામ થયેલો ન જણાય ત્યાં
સુધી ઘડિના કંઠે એવીજ બીજી કાંઈ ચીજના લાગે પડતા પદાર્થો
ઘી વિગેરે આપવું નહિ. કેમકે એવો ખોરાક આપવાથી અપચો થઈ
તરતજ તાવ ઊઠેલો મારે છે. માટે આ રોગમાં ઉપર કહ્યા મુજબ
દરેક વાતની બરાબર સંભાળ રાખીને દરદીની માવજત કરવી.

દરદીની માવજત કરનારાઓને દરદીના હિત માટે તેમજ
જાત સંરક્ષણ માટે અમૂલ્ય સૂચના—પ્લેગના દરદીની માવજત
કરનારાઓએ દરદી, તેનાં કપડાં, બિછાનાં, મળ, મૂત્ર વિગેરેને સ્પર્શ
કર્યા પછી વારંવાર હાથ, પગ ધોતા રહેવું. આ કામ માટે એક ડોલ
અથવા તપેલામાં પાણી ભરીને તેમાં આશરે અઘોળ, દોઢ અઘોળ
પ્રીનાઇલ મેળવીને ઉપયોગમાં લેવું. અથવા તો તેટલાજ પાણીમાં
એક અઘોળ કાર્બોલિક એસિડ નાંખીને લાકડાના ડાંડથી ખૂબ હલા-
વીને પછી વાપરવું. જે તેમ પણુ ન બને તો વીશ ઘડિંલાર રસ-
કપુર અને આળીશ ઘડિંલાર મીઠું લઈ એ બન્નેને ભેગાં મેળવી
સારી પેઠે ખરલ કરી તેટલાજ પાણીમાં મેળવવાં. અને જે આવી
સગવડ પણુ ન બને તો લીમડાનાં પાંદડાં નાંખી ઊકાળી ડાંડા પાડેલા
પાણીનો ઉપયોગ કરવો. વળી પોતાને જમવાનો સમય થાય ત્યારે
કાર્બોલિક કિંવા બીજો સાણુ આખા શરીરે ચોળી ગરમ પાણીથી
સારી પેઠે સ્નાન કરી શરીરને સાફ કરી મીઠા તેલમાં કપુર કકડાવીને
તે તેલનું આખા શરીરે માલીસ કર્યા બાદ જમવા બેસવું. દરદીનાં
મળ, મૂત્ર, થુંક, જલદી વિગેરે જમીન ઉપર પડવા નહિ દેતાં ઉપર

જાણ્યા બાદ મુજબ રીતે તૈયાર કરેલા શીનાઇલ, કાર્બોલિક કે રસકપુર ના પાણીથી ભરેલા વાસણમાં ઝીલવાં, અને તેઓમાં કારી માટી મેળવી છેટે લેઈ જઈ બાળી નાખી સત્વર નાશ કરવો. ધરનાં બારી, બારણાં વિગેરે તદ્દન ઊધાડાં રાખવાં, જનરૂ વિગેરેમાં શીનાઇલ છાંટતા રહેવું. ધરમાં થોડે થોડે છેટે સઘડીઓ બાળવી. દરદી રાખવામાં આવ્યો હોય તે ભાગમાં બીજા કાંઈને સુવા દેવો નહિ, તેમજ ફક્ત દરદીની માવજત કરવાને માટે જોઈએ તે કરતાં વધારાનો કંઈપણ સરસામાન ત્યાં આગળ રાખવો નહિ. માવજત કરનારે બૂલે ચુકે પણ દરદીના સામે બેસવું નહિ. પરંતુ દરદીનો શ્વાસ પોતાના શ્વાસમાં ન આવે તેવી રીતે બાળુએ બેસવું, અને કપુર, નેપ્થલ કે શીનાઇલની ગોળાઓ અથવા તો ચુક્રીપ્ટ ઓઇલને એક રૂબાલ ઉપર છાંટીને વારંવાર સુંઘતા રહેવું. દરદીને વાપરવાનાં આપેલાં કપડાંનો પોતાની જાત માટે કદી પણ ઉપયોગ કરવો નહિ. વળી પોતાનાં તેમજ દરદીનાં કપડાં, બિછાનાં વગેરેને વારંવાર બદલતા રહેવું, અને એ બદલેલાં કપડાંને ઉપર કલા મુજબ બનાવેલા કાર્બોલિક કે રસકપુરના લોશનમાં બોળી ઘોઈ રવચ્છ કરી તડકે સૂકવી અથવા તો ઘોયા સિવાય એમને એમ ધણીવાર તડકે સૂકાવીને પછી ઉપયોગમાં લેવાં. દરદીના ઝાડ, પેશાબ કે ઊલટીનો સ્પર્શ પોતાને ન થાય તેવી રીતે એક બાળુએ સાવચેતીથી બેસીને કરાવવાં. ઊધાડા પગે દરદીની માવજતમાં રહેવું એ અત્યંત જોખમકારક છે. માટે મોળ તેમજ જોડ દિવસ રાત્રિ પહેરેલાજ રાખવા. દરદીની પાસે બેસીને કદી પણ રડવું નહિ. પરંતુ તેને સારી પેટે દીલાસો મળે તેવી વાતો કરતા જઈ ધણીજ સંભાળથી શાન્તિથી અને નિર્ભયતાથી સારવાર કર્યા જવી.

પ્લેગના ઔષધિ ઉપચારો.—આ દરદ લાગુ પડ્યા પછી તે નાશુદ્ધ કરવાને હજી સુધી કાંઈ પણ રામખાણ ઉપાય સાબિત થયો નથી. માત્ર હવા, પાણી, ખોરાક વિગેરેની યોગ્ય વ્યવસ્થા તથા દરદનાં લક્ષણોને અનુસરીને યોગ્ય સારવાર ઔષધયોજના કરવામાં અ.વે તો જ દરદીનું જીવન બચાવી શકાય છે. અને તેથી ધરમેળ ઉપાય નહિ કરતાં કાંઈ સારા અનુભવી વૈદ્ય કિંવા ડૉક્ટરની સહાય મેળવી તેની સલાહ પ્રમાણે ઔષધયોજના તેમજ સારવાર કરવી. ગરીબ લોકો કે જેઓ ધર આગળ એવા કાંઈ સારા વૈદ્ય કિંવા ડૉક્ટરને શક્તિ શકવાને અશક્ત હોય છે, તેઓના માટે સહુથી ઉત્તમ રસ્તો એ છે કે તેઓના કુટુંબનું કાંઈપણ મનુષ્ય પ્લેગથી સપડાય તો તરત જ તેને સરકારી હૉસ્પિટલમાં લેઈ જવું કે જેથી ત્યાં આગળ તેની રીતસર સારવાર થઈ શકે. પરંતુ કદાચ હૉસ્પિટલમાં મોકલવાને પણ ન બની શકે તેમ હોય તો પછી નીચેની સૂચનાઓ પૈકી જે જે યોગ્ય લાગે તેનો સારવાર કરવામાં ઉપયોગ કરવો.

હૃદયબળ સંરક્ષણ ઔષધો.—આ દરદ હૃદયની શક્તિને એકદમ ક્ષીણ કરી નાંખે છે. અને તેથી ઘણા કેસોમાં નબળાઈ આવીને દરદી એકદમ મરણ પામે છે, માટે હૃદયની શક્તિને ઘટાડે તેવું એકપણ ઔષધ ન આપતાં હૃદય અને નાડીને બળ આપે તેવાં જ ઔષધો આપવાં. આ કામ માટે ઘણાં ખરાં મનુષ્યો દારૂ કિંવા આન્ડીનો ઉપયોગ કરવાની ભલામણ કરે છે, પરંતુ ચાલતા સુધી તેવી ચીજોને નહિ વાપરતાં દ્રાક્ષાસવનો જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. કેમકે દ્રાક્ષાસવ એ દારૂ નહિ હોવા છતાં હૃદય અને નાડીને બળ આપે છે, અને તેથી દારૂ અગર આન્ડી કરતાં તે વધારે પસંદ કરવાલાયક છે—આ

કામ માટે વળી કોઈ અનુભવી ડોક્ટરની સલાહ પ્રમાણે સ્પીરીટ અમોન્યા એરોમેટિક, ટીકચર ડીજીટેલીસ, ટીકચર નક્સવોમિકા, ટીચર સીંકાના કિંવા ટીચર સ્ટ્રોફેન્થાર્ઝીસ વિગેરે પણ આપી શકાય, તેમજ અનુભવી વૈદ્યની સલાહ પ્રમાણે સોનાની ભસ્મ, ચંદ્રોદય કિંવા હેમગર્ભની માત્રા પણ ઉત્તમ કામ કરે છે.

રેચક ઔષધો—આ દરદમાં કદીપણ સખ્ત જીલાબ આપવો નહિ, કેમકે તેમ કરવાથી નબળાઈ વધી પડે છે, પરંતુ એકદમ ઝાડાનો બંધકાશ રહે તે પણ સાઈ નથી માટે મળાવરોધ એટલે ઝાડાનો બંધકાશ થાય તો થોડું થોડું હિંગાજક ચૂર્ણ વારંવાર આપવું. અથવા તો તે સાથે જરા જરા સોડા કે સાજીખાર અને હરડેનું ચૂર્ણ મેળવીને આપવું. એમ નહિ તો સુંકના ઉંકાળાના પાણીમાં વિલાયતી મીઠું ના થી એક તોલા જેટલું મેળવીને આપવું પણ સાઈ છે.

સ્વેદન ઔષધો—પ્લેગના દરદમાં આવેલો તાવ ઉતારવાના ધરાદથી પરસેવો લાવે તેવી દવાઓ આપવી એ ખરેખર તુકસાનકારક છે. કારણ બહુ પરસેવો લાવનારી દવાઓ દરદીના હૃદયની અને નાડીની શક્તિ ક્ષીણ કરી નાંખી નબળાઈ લાવી મરણ નીપજાવે છે. માટે એવાં ઔષધો આશ્રયતા સુધી વાપરવાં નહિ. શરીરમાંથી ઝેરનું જોર જેમ જેમ કમી થતું જશે તેમ તેમ પોતાની જાતેજ શાન્ત થતો જશે. તે છતાં કદાચ તાવનો જોસ ૧૦૩ ડીગ્રી કરતાં ઉપર જાય તો તેને કમી કરવાને માથા ઉપર કોલન વોટર અથવા તો બરફ મુકવો. બરડાની કરોડના મણકાઓ ઉપર ઠંડા પાણીનાં પોતાં ધસવાં, તથા હૃદયની ક્રિયા મંદ ન પડે એટલા માટે થોડા

ગરમ પાણીમાં સાદુ ખાવાનું મીઠું અથવા તો સીંધાલુણ મેળવીને તે પાણી વારંવાર થોડું થોડું પાવું. વળી જો જરૂર જણાય તો ઠાંદ અનુભવી ડોક્ટરની સલાહ પ્રમાણે લીકર એમોન્યા એસીટસ, સોડાસેલીસાયલીક વિગેરે પરસેવા લાવનારાં ઔષધો હૃદયની શક્તિ સાચવી રાખનારાં ઔષધો સાથે આપવાં. આવાં ઔષધોનો ઉપયોગ માત્ર ન ચાલેજ કરવો. પરંતુ એન્ટીફ્થીન, એન્ટીપાયરીન, ફીના-સીટીન વિગેરે જેવાં ઠંડાં સ્વેદલ ઔષધો આપવાનો ભૂલથી વિચાર સરખો પણ કરવો નહિ.

કફવિનાશક ઔષધો—જો દરદીને ખાંસી થયેલી જણાય તો અરકુસીનો રસ કિંવા પાંદડાંનું ચૂર્ણ મધ સાથે મેળવીને ચટાડવું, દ્રાક્ષાસવ પાવો, અથવા ટીંકયરસીલા વિગેરે ઇથ્રેજી ઔષધોનો ઉપ-યોગ કરવો. વળી જો શ્વાસ વધે અને શ્વાસોશ્વાસની સંજ્યા દર મિનિટે ત્રિશ્વની ઉપર જવા માંડે તો છાતી ઉપર અળસીની પોટીસ મારી શેક કરવો, અથવા ટરપેન્ટાઈન તેલનું માલીસ કરવું, રસ સિંદુરની માત્રા પાણી સાથે ધસી મધમાં મેળવીને પાવાથી કિંવા સુવર્ણ ભસ્મ આપવાથી પણ ખાંસી અને શ્વાસમાં સારો ફાયદો થાય છે.

પાચનક્રિયાની વિકૃતિ દુર કરવાનાં ઔષધો—આ દરદમાં પાચનક્રિયા બગડે તો દરદી બચતો નથી, માટે તેના ઉપાયો જલદી કરવા. જો અપચો કિંવા ઝાડ થતા માલમ પડે તો દુધ બંધ કરી માત્ર ચોખા કિંવા આરાઈટની કાંજી આપવી. દરદીને જો સન્નિપાત થાય અને તેથી મુખવાટે ખોરાક ન લેઈ શકે તો ઝાડવાટે ખોરા-

કની પીચકારી મૂકી અથવા તો નાકવાટે નળી દ્વારા ખોરાક દાખલ કરીને પણ દરદીનું પોષણ કરી શકાય છે. જો દરદીને ઉલટી થતી હોય અને તે બંધ ન પડતી હોય તો બરફ ચુસાડવો. અથવા દુધમાં સોડા નાંખીને પાવો, ગરમ કરેલું લીંચુ ચુસાડવું, મોરનાં પીછાં અને રેશમી કપડાને બાળીને કરેલી રાખ એક રતી જેટલી લેઇ ના તોલા જેટલા મધમાં મેળવીને ચટાડવી અથવા તો પ્રવાલ ભસ્મ અડધા વાલ જેટલી લેઇ મધમાં ચટાડવી. જે ઝાડા થઇ જાય તો તે બંધ કરવા સારૂ જાયફળ, જવત્રિ, કેસર, કાથો અને એવીજ વાતહરસ્તંભક દવાઓ આપવી તથા ખોરાકમાં માત્ર શેકેલા ચોખ્ખાની કાંજી વાપરવી.

મૂત્રલ ઔષધો—જો દરદીને પેશાબનો અટકાવ થાય તો પેદુ ઉપર અળસીની પોટીસ લગાડી તેના ઉપર સારી પેઠે શેક કરવો—તેમજ ટીંકચર સીલા, સ્પીરીટ ધથર નાઇટ્રોસી, શીલાજીત, કિંવા ખડસલીઆપીત પાપડાનો કચાથ એમાંથી જે યોગ્ય લાગે તે ઔષધ પીવાને આપવું.

દાહ શાન્ત કરનારાં ઔષધો—જો દરદીને અત્યંત દાહ થતો માલમ પડે તો બરફ ચુસાડવો, ગલજીબીનો રસ પાવો, અથવા તો ચંદ્રકળા રસ આપવો.

સન્નિપાતહર ઔષધો—જો દરદીને મુઝરાનાં ચિન્હો જેવાં કે લવારી, ઉન્માદ વિગેરે જણાય તો તેની શાન્તિ અર્થે મગજ પર બરફની કાથળી રાખવી, અને કલોરલ હાઇડ્રેસ નામની ઇંગ્રેજી દવા ૧૫ ગ્રેન તથા ટીંચર હાયોસાઇમસ ૨૦ ટીંપાં લેઇ ત્રણ ઔસ પાણી

સાથે મેળવીને તેમાંથી દર ચાર કલાકે એક ઔસ પાણી પાવું—
અથવા તો સુવર્ણ ભસ્મ કિંવા ચંદ્રોદય રસ દર ટાઇમે ૦૧ થી એક
રતી જેટલો લેઇ આછી કે સંખાવલીના રસ સાથે કિંવા મધ સાથે
મેળવી દર ચાર કલાકે આપવો.

ફેફસાંનો સોજો હરનારાં ઔષધો—અત્યાર ન્યુમોનિક પ્લેગ
ના ચિન્હો માલુમ પડે ત્યારે નિચેનું મિશ્રણ આપવું—

દરપેન્ડાઇન ઓઇલ ૧૨ ટી'પાં, ટ્રીચર ડીજીટેલીસ ૧૨ ટી'પાં.

પોટાસ આયોડીડ ૬ ગ્રેન, લાઇકર સ્ટ્રીકન્યા ૧૫ ટી'પાં.

આમોન્યા કાર્બોનસ ૧૨ ગ્રેન, વાયનમ આઇપીકાક ૪૦ ટી'પાં.
પાણી ૪ ઔસ.

સાથે મેળવી દિવસમાં ચાર વખત દર ટાઇમે એક ઔસ જેટલું પાવું
અથવા તો સુવર્ણ ભસ્મ દર ટાઇમે ૦૧ રતી જેટલી લેઇ આકાશ-
ના મૂળના ઉકાળા જેડે પાવી.

પ્લેગનું વિષ હરનારાં ઔષધો—અત્યાર સુધીમાં પ્લેગના
દરદના લીધે થનારાં ઉપદ્રવોની શાન્તિ માટેનાં ઔષધો વર્ણવવામાં
આવ્યાં, પરંતુ જે ખીજને લેઇને પ્લેગનું દરદ ઊત્પન્ન થાય છે. તે
ખીજને નાશુદ કરનારાં એટલે શરીરમાં પ્લેગનાં જંતુઓનો પ્રવેશ
થવાથી સંચિત થયેલા ઝેરને નાશુદ કરી લોહીને સુધારી તત્ખીયતને
પ્રથમની હાલતમાં લાવનારાં ઔષધોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી.
પ્લેગનું ઝેર નાશુદ કરી પ્રાણુની રક્ષા કરનારાં ઔષધો શોધી કાઢવા
માટે આજ સુધીમાં અનેક ઔષધોનો અનુભવ લેવામાં આવ્યો છે.
પરંતુ તેઓ પૈકી એક પણ ઔષધ હજી સુધી રામખાણુ સામિત

જીવું નથી, માત્ર યોગ્ય સારવાર અને પથ્ય એજ મુખ્ય ઔષધો માલમ પડ્યા છે. તો પણ આ કાર્ય માટે આજકાલ જે જે ઔષધો વિશેષ હિતકર માલમ પડ્યા છે તે નીચે મુજબ છે.

૧. ટીંચર આયોડીનનો ઉપયોગ—પ્લેગ પ્રતિ બંધક ઉપ-
ચારોમાં જણાવ્યા મુજબ પ્લેગનો રોગ લાગુ પડતો અટકાવવા તેમજ
પ્લેગ લાગુ પડ્યા પછી તેનું ઝેર નાશુદ્ધ કરવાને માટે હાલમાં આ
દવા વિશેષ ફાયદા કારક માલમ પડી છે. માટે પ્લેગ પ્રતિ બંધક
ઉપચારોમાં કહ્યા મુજબ દર બે કલાકે એક ઔસ પાણીમાં એક
ટીંપા જેટલી આ દવા નાંખીને પાવી તેમજ ગાંઠ ઉપર પણ ચોપડવી.

૨. વળી પ્લેગ કચોર પ્લેગ, મિક્શર હગ્નીશી આખીન,
મહાગંધ હસ્તી અગદ—વિગેરે ઔષધો પણ ઊત્તમ ફાયદો કરે
છે. માટે તેઓ પૈકી પણ જે યોગ્ય લાગે તે ઔષધનો ઉપયોગ પ્લેગ
પ્રતિ બંધક વિધિમાં જણાવ્યા મુજબ કરવો.

૩. આરોગ લાગુ પડ્યા પછી ખીજ કાઢ પણ ઔષધનો ઉ-
પયોગ કરવાના બદલે નીચે જણાવેલી વિધિ મુજબ દરદીની વ્યવ-
સ્થા કરી આપધ તરીકે કેવળ લીંમડાના તેલનોજ ઉપયોગ કરવાથી
પણ રક્ત સુધારક, જંતુ નાશ, જવરહર અને વિષનાશક અસર થઈ
ધણા દરદીઓના પ્રાણ બચાવવાનો અનુભવ આવેલો છે, માટે જો બની
શકે તો યોગ્ય વ્યવસ્થા સાથે તેનો ઉપયોગ કરવો.

પ્લેગનું દરદ લાગુ પડ્યાની જાણ થાય કે તરતજ દરદીને વસ્તી
જાણી જગ્યામાંથી ઓછામાં ઓછો બે માઇલ જેટલે દુર ખુલી હ-

વાવાળી સપાટ જમીનમાં લેઈ જવો, અને ત્યાં આગળ ખેતરોમાં આકડાનાં ડાંખળાંની એકજ મનુષ્ય રહી શકે એવડી ઝુંપડી ખાંધીને તેમાં તેને રાખવો. આ રથજે માત્ર દરદીની સારવાર માટે જરૂર જેટલાં એટલે એકાદ, બે મનુષ્યો કરતાં વધારે મનુષ્યોએ ખિલકુલ જવું નહિ. અને એ સારવાર કરનારાં મનુષ્યોએ પણ દરદીની ઝુંપડીની અંદર ન વસતાં ઇલાયદા રહેવું. તેમજ જેમ અને તેમ દરદીની ઝુંપડીમાં ઓછું દાખલ થવું. ઝુંપડીમાં દિવસરાત્રિ લીંબડાનાં તેલનો દીવો બળતો રાખવો અને તેની પાસે લીંબડાનું એક જાકું લાકડું પણ બળતું રાખવું કે જેથી તેનો ધુમાડો દરદીને મળ્યાં કરે, દવા તરીકે દરદીને દર ટાઇમે ૧૧ તોલા જેટલું લીંબડાની લીંબોળીનું તેલ દર બેથી ત્રણ કલાકે પાવું, એટલે આખા દિવસનું મળીને ચારથી ૭ તોલા જેટલું પાવું. ખોરાક દુધ કાંજ જેવો હલકો રાખવો.

આ ઉપાય તાડ પત્ર ઉપર તામીર લાપામાં લખેલા એક પ્રાચિન પુસ્તકમાંથી પ્રથમ મળી આવ્યો હતો અને તેનો અનુલ્લવ લેતાં અકશીર માલમ પડ્યો છે.

૪. આ સિવાય વળી આ દરદ માટે અમારા તરફથી લાંબી શોધના અંતે “પ્લેગ વિપવિનાશની વટિકા” નામની ગોળીઓ બનાવવામાં આવી છે—જેમાંથી પ્લેગની મોસમમાં સવાર સાંજ એક, એક ગોળી લેવાથી પ્લેગ લાગુ પડતો નથી. તેમજ પ્લેગ લાગુ પડ્યા પછી દર બે, બે, કલાકે એક એક ગોળી આપવાથી સેંકડો દરદીઓ બચી ગયા છે. કિંમત ચોસડ ગોળીની ડાબીનો રૂ. એક છે. અને વાપરવાની રીત આટલી સાથે મોકલવામાં આવે છે, માટે ઇચ્છુ જોય તો મંગાવીને વાપરવી.

ગાંઠના માટે ચોપડો. પ્લેગના દરદીને જાંઘ, બગલ કિંવા
 ગળા કે ડોકના ભાગ આગળ રહેજ પણ ખરજ આવે અગર
 ચુંથારો કે દુઃખાવો થાય તો તરતજ તેણે દરેક પ્રકારની હીલચાલ
 મુકી દેવી, કેમકે હાલવા ચાલવાથી તે સ્થળોએ વધારે પીડા થાય
 છે, માટે ઉપર મુજબ ચિન્હો ચતાજ વિશ્રાન્તિ લેવી, અને જે
 ભાગમાં દરદ અથવા દુઃખાવો થતો હોય તે ભાગ સાણથી ઘોષ
 બસબસ સાફ કરી ખરખચડા દુવાલથી લુછી કારો કરવો, અને
 પછી તેના ઉપર અન્ગવેન્ટમહાયડ્રાજરી એટલે પારાનો મલમ
 ચોપડવો. જે આ મલમ ચોપડી ન શકાય તેવો કઠીણ હોય તો
 જરા અગળા ઉપર લેષ દેવતા ઉપર ધરી નરમ થાય એટલે
 દુઃખતા ભાગ ઉપર સારી પેઠે ધસવો. આ પ્રમાણે ત્રણ ચાર
 વખત ધસવો એટલે દુઃખાવો તરત નરમ પડી જશે. છતાં કદાચ
 એમ ન બને અને તે જગ્યાએ ગાંઠ ઉપડી આવે અને વધારે
 દુઃખાવો થવા માંડે તો તેના ઉપર ટીકચર આયોડીન પીંછીવડે
 અથવા તો એક સળી ઉપર ૩ વીંટાળી તે સળીવડે લગાડવું, અને
 તે સુકાઈ જાય ત્યારે તેના ઉપર રેતીની પોટલીઓને અમિથી
 તપાવીને સારી પેઠે સેક કરવો અથવા તો પારાનો મલમ લેષને
 તેના ઉપર ધસવો એટલે દુઃખાવો નરમ પડી ગાંઠ વેરાઈ જશે.
 પરંતુ કદાચ એમ કરવા છતાં પણ ગાંઠ નરમ ન પડે અને વધારે
 મોટી થઈ જાય, તથા તેના ઉપર સોજો આવી સખત પીડા થવા
 માંડે તો લીનીમેન્ટ આયોડીન ચોપડવું અને તે સુકાયા બાદ પારાનો
 મલમ ધસવો જેથી તરત સોજો ઉતરી જશે, અને વેદના મદી જઈ
 ગાંઠ વેરાઈ જશે. જે લીનીમેન્ટ આયોડીન લગાવવાથી અતિશય

બળત્રા બળે તો થોડીવાર પછી તેના ઉપર વેસેલાઈન અથવા તો એરંડીયું ચોપડવું જેથી બળત્રા ઓછી થઈ જશે.

વળી ધંતુરાના પાંદડાં, રસકપુર, કીડામારી, કાગડીયું (તલ-વણી) વાવડાંગ, કપીલો, એળાઓ, ગંધક, લીંબડાનાં પાંદડાં કિંવા તેલ, ગધેડાની લાદ, સરસડાનાં બીજ, કપુર એ ચીજો પણ પ્લેગનાં જંતુઓ મારવાની શક્તિવાળી જણાય છે. માટે તે બધી ચીજો સરખા ભાજે લેઈ વાટી લીંબડાનાં પાંદડાંના રસમાં ખરલ કરી લુગદી બનાવી ગાંઠ ઉપર મુકવાથી પણ દુઃખાવો શાન્ત થઈ ગાંઠ વેરાઈ જાય છે.

આ ઉપચારો કર્યા છતાં પણ ગાંઠ નરમ ન પડે તો પછી તેના ઉપર બીલામો, ચિત્રો, તેજમ વિગેરે સખ્ત ચીજો લગાવવાનું સાહસ ન કરતાં ગાંઠને ધીમે ધીમે પાકવા દેવી. કેટલાએક લોકો એવું માને છે કે ગાંઠને જેમ બને તેમ જલદી પકવી ફાડી નાંખવાથી કિંવા ચીરી નાંખવાથી પ્લેગનું ઝેર શરીરમાંથી નીકળી જાય છે અને તેથી તેઓ ગાંઠને ચીરી નાંખાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પરંતુ એમ કરવાથી ઘણુંજ નુકશાન થાય છે. કચી ગાંઠ ચીરવાથી કિંવા સખ્ત ઔષધો ચોપડવાથી ઘણીજ વેદના થાય છે, અને તેના લીધે પ્લેગથી આવવો જોઈએ તે કરતાં પણ અધિક જોસમાં તાવ આવી દરદીનો જીન જોખમમાં આવી પડે છે. એટલા માટે ગાંઠને બરાબર પાક્યા સિવાય કદી પણ ચીરાવવી નહિ. તેમજ તેને જલદી પકવવાનાં લોભે કદી પણ સખ્ત ઔષધો લગાડવાં નહિ. પરંતુ તે જલદી પાકે એટલા માટે ઉપર કહેલાં ઔષધો પૈકી યોગ્ય લાગે તેનો ઉપ-

ચોમ કરવો અથવા તો વારંવાર અળચીની પોટીસ બાધવી કિંવા એકસદ્રાકટ બેલાડોના એક ભાગ અને ગ્લીસેરાઇન અડધો ભાગ મિશ્ર કરી ચોપડવું અને તેના ઉપર સારી પેઠે શેક કરવો. જેથી વેદના દુર થઇ ગાંઠ બેસી જશે કિંવા પાકી જશે.

આ પ્રમાણે ઉપચાર કરવાથી જ્યારે ગાંઠ બરાબર પાકી જશે ત્યારે પોતાની જાતેજ શટી જશે. છતાં જો તેમ ન થાય તો બરાબર પાક્યા પછી નસ્તરથી ચીરવાને માટે પણ હરકત નથી. પરંતુ આવા સમયે ઘણી સંભાળ રાખવાની જરૂર છે કેમકે ગાંઠ પાકતી વખતે અને તેની રસી નિકળતી વખતે તેમાં રહેલાં જંતુઓ-દ્વારા બીજાઓને પ્લેગનો ચેપ લાગવાની ઘણીજ ધાસ્તી રહે છે. માટે આવા સમયે સારવાર કરવામાં ઘણીજ સાવચેતી રાખવી, ગાંઠ ફાટે કે તરત તેમાંથી નિકળતી રસીને જેમ તેમ વહેવા નહિ દેતાં કાર્બોલિક લોશન એટલે એક ભાગ કાર્બોલિક એસિડ અને ત્રીસ ભાગ પાણીને સાથે મેળવી સારી રીતે હલાવીને તૈયાર કરેલા પ્રવાહીથી ભરેલા વાસણમાં ઝીલીને દુર ફેંકી દેવી કિંવા તેનો બાળી દઇ નાશ કરવો. વળી ગાંઠ ફાટે કે તરતજ તેને કાર્બોલિક લોશનથી ઘોંઘળે સાફ કરવી. જો ગાંઠ ફાટવાથી જાંડો ધા પડ્યો હોય તો કાચની પીચકારીમાં લોશન ભરીને તેની ધાર ધીમે ધીમે ધામાં મારતા જઇ ધાને ઘોંઘળે સાફ કરવો. અને જો વધારે જાંડો ધા નહિ હોય તો આ લોશનથી જાંજવેલા રૂવડે પર, રસી વિગેરે સાફ કરવાં. આ પ્રમાણે કાર્બોલિક લોશનથી ધા ઘોંઘળે બહુ ફરીથી મરકપુરી લોશનથી પણ એ મુજબ ઘોંઘળે. આ મરકપુરી લોશન એવી રીતે બનાવવું કે રસકપુર પાંચ ઘંઝાબાર, મીઠું દશ ઘંઝાબાર

અને પાણી અઢી શેર લેઇ પ્રથમ મીઠા અને રસકપુરને સાથે ખરલ
કરી થોડા પાણીમાં નાંખવાથી જ્યારે તે પાણીમાં ઓગળી જાય
ત્યારે બાકીનું પાણી તેમાં ઊમેરીને ઉપયોગમાં લેવું. આ પ્રમાણે
ધાને ઘોયા બાદ જો તે ગાંઠનો કંઈ પણ ભાગ કાચો જણાય તો
તેને પકવવાને માટે અળસીની પોટીસ લગાડતા જવી અને જો
રસી નિકળે તે વારંવાર ઘોતા જવી. એમ કરતાં જ્યારે ગાંઠનો
બધો ભાગ પાકી જઈ સાફ રસી નિકળી જાય, ત્યારે તેને ઉપર
મુજબ સારી પેઠે ઘોઈ નાંખી તેમાં આયડોફોર્મ લભરાવવું. અને
પછી એક ભાગ કાર્બોલિક એસિડ અને વીશ ભાગ તેલને સાથે
મેળવી સારી પેઠે હલાવીને તૈયાર કરેલા ધા તેલમાં લીન્ટનું કપડું
અથવા તો રૂ લીંબવીને તે તે ધામાં ખોસીને તેના ઉપર તે ધા
ઢંકાય તેવડું લીન્ટનું કપડું મુકી ઉપર પીંજેલું રૂ રાખી ગોખ્યા
કપડાનો પાટો બાંધી દેવો. શરૂઆતમાં જો કે એકલું આયડો ફોર્મ
ના ભરાવવું. પરંતુ બે ચાર દિવસ પછી બોરિક એસિડ તથા આયડો
ફોર્મ એ બે સરખા ભાગે લેઈ એકઠાં કરીને વાપરવાં. દર બીજા
દિવસે પાટો છોડવો અને ઉપર કલા મુજબ ધાને ઘોઈ સાફ કરી
દવા ભભરાવી પાટો બાંધવો. એ પ્રમાણે જ્યાં સુધી ધા રૂઝાય ત્યાં
સુધી કર્યાં કરવું. ગાંઠ ઉપર બંધાતા પાટા દરરોજ દુર ફેંકી દેવા
અને નવા પાટા વપરાશમાં લેવા. ધા રૂઝવા લાગે અને થોડો
ધણો બાકી રહે ત્યારે પાટો ઢીલો બાંધવો. કમક તે સમયે પાટો
વખતે ઉઠી આવે છે. માટે આવા પ્રસંગે એટલે રહેજ સહાજ ધા
રૂઝવાનો બાકી હોય ત્યારે ધા ઉપર પાટો નહિ બાંધતાં સાદો
મલમ અથવા તો કાર્બોલિક તેલ લગાડ્યાં કરવું. પરંતુ ધાને કોઈ

પણ કારણસર કદી પણ તદન ઉઘાડો રાખવો નહિ. જા ધોષ સાફ કરવાને માટે કાર્બોલિક લોશન ન મળી શકે તો લીંબડાનાં પાંદડાં નાખી ઉઘાળેલું પાણી પણ ચાલી શકે છે.

આ રોગના માટે જો કે કોઈપણ રામચાણ ઉપાય હજી સુધી અસ્તિત્વમાં આવ્યો નથી, તોપણ વિવેક બુદ્ધિથી ઉપર બતાવ્યા મુજબ સારવાર કરવામાં આવે તો ઘણા દરદીઓ મૃત્યુના મુખ-માંથી બચાવી શકાય છે. માટે ચોખ્ખ લાગે તે મુજબ સારવાર કરવી. છતાં પણ કોઈ ઘરમાં પ્લેગથી મૃત્યુ થાય ત્યારે અથવા તો ગામ બહાર નિકળી ગયા પછી ફરીથી ગામમાં રહેવા જવાનું થાય ત્યારે જે ઘર કિંવા ગામમાં પ્લેગનો એપ દાખલ થયો હોય તે ઘર કિંવા ગામ અને દરદીના ઉપયોગમાં વપરાએલા સરસામાનને નીચે જણાવેલી વિધિ મુજબ ઝેર રહિત કર્યા બાદ ઉપયોગમાં લેવાં.

પ્લેગ દુષિત સ્થળ અને સરસામાનને ઝેર રહિત કરવાની રીત—જે સ્થળે પ્લેગનો કેશ બન્યો હોય તે સ્થળની હવા જંતુમ્મ ઔષધોવડે સાફ કર્યા સિવાય બીજા કોઈએ વસવું નહિ. જંતુઓનો નાશ કરનારા જો કે અનેક ઔષધો છે પરંતુ આજકાલ વિશેષ પ્રચલિત ઔષધો નીચે મુજબ છે.

(૧) એક ભાગકાર્બોલિક એસિડ અને વીસ ભાગ પાણી સાથે મેળવીને તૈયાર કરેલું પ્રવાહી જંતુઓને તત્કાલ મારી નાખવાની શક્તિ ધરાવે છે.

(૨) એક ભાગ ફીનાયલ અને સો ભાગ પાણી સાથે મેળવીને બનાવેલું લોશન પણ પાંચ મિનિટની અંદર જંતુઓનો નાશ કરી શકે છે.

(૩) એક ભાગ રસકપુર અને હજાર ભાગ પાણી સાથે મેળવીને તૈયાર કરેલું પ્રવાહી પણ એક મિનિટમાં જંતુઓનો નાશ કરે છે.

(૪) એક ભાગ મોરથુથુ અને વીશ ભાગ પાણી મિશ્ર કરીને પણ ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ સિવાય વળી પોટાશ્યમ પરમેંગનેટ, સલ્ફ્યુરીક એસિડ કિંવા ક્લોરાઇડ ઑફ લાઇમ એક ભાગ અને દશ હજાર ભાગ પાણી સાથે મેળવીને પણ જંતુઓનો નાશ કરવા માટે વપરાય છે. પરંતુ આજકાલ સહુથી વિશેષ ઉપયોગ મરક્યુરી લોશનનો જ થાય છે, કેમકે કાર્બોલિકનું લોશન મોંઘુ પડે છે, શીનાર્થલ અને ક્લોરાઇડના લોશનથી દુર્ગંધિ વિશેષ આવે છે, મોરથુથાનું લોશન ઓછું જલદ થાય છે, અને તેજા એ એક ભયાનક વસ્તુ હોવાથી દરેક મનુષ્યો નિર્ભય રીતે તેનો ઉપયોગ કરી શકે નહિ, જેથી સર્વથી વિશેષ ઉપયોગી મરક્યુરી લોશનજ સિદ્ધ થયેલું હોવાથી પ્લેગના દિવસોમાં સરકાર તરફથી ધરોને ઘોષ સાફ કરવાને માટે લીલા રંગનું જે પ્રવાહી વાપરવામાં આવે છે, તે આ મરક્યુરી લોશનજ હોય છે, અને તે એવી રીતે બનાવવામાં આવે છે કે:—

એક મોટા વાસણમાં પચ્ચાશ તોલા રસકપુર નાંખી તેમાં બસો તોલા હાઇડ્રોકલોરીક એસિડ એટલે મીઠાનો તેજા રેડી લાકડાના દંડાથી સારી પેઠે હલાવી સેળમેળ કરી પછી તેમાં બાર શેર પાણી અને અઢી તોલા લીલો રંગ મેળવી લાકડાના પીપમાં ભરી રાખવું. આ પ્રવાહી સેંકડે દશ ટકા પારાના મિશ્રણવાળું બને છે, માટે તેનો ઉપયોગ કરવો હોય ત્યારે તેમાં ૨૫૦ શેર પાણી મેળવી વાપરવું જોઈએ. આ મિશ્રણમાં રંગ નાંખવાની મતલબ એવી છે કે જ્યારે તે લીલો ઉપર છાંટવામાં આવે ત્યારે સ્પષ્ટ જણાઇ આવે.

કે કોઈ સ્થળ છાંટવા સિવાયનું તો નથી રહી ગયું ? જેઓને આ પ્રમાણે પ્રવાહી તૈયાર કરી રાખવાની પ્રથમથી જરૂર જણાતી ન હોય તેવા લોકો વળી જ્યારે જોઈએ ત્યારે નીચેની વિધિથી ગામડા-ઓમાં પણ લોશન તૈયાર કરી શકે છે.

રસકપુર પાંચ તોલા, નવસાગર પાંચ તોલા અને મીઠું દશ તોલા લેઈ એક વાસણમાં નાખી થોડા પાણી સાથે લાકડાના દંડાથી સારી પેટે ધુંટી પછી તેમાં દોઢ મણ પાણી અને બે વાલ લીલોરંગ મેળવી ઉપયોગમાં લેવું. રસકપુરથી કલાઈ, લોટું વિગેરે ધાતુનાં વાસણો ખવાઈ જાય છે, એટલા માટે આ બન્ને તેમજ બીજાં લો-શનો તૈયાર કરવામાં પણ માટી કે લાકડાનાં વાસણોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

આવાં લોશનો જન કે ઘરની હવા શુદ્ધ કરવાને માટે વપરાય છે, પરંતુ તે જમીન ઉપર થોડાં થોડાં છાંટવાથી કંઈપણ લાભ થતો નથી, અને તેથી તે જે સ્થળ ઉપર છાંટવામાં આવે તે સ્થળ બરા-બર રીતે ધોવાઈ જાય તેટલા પ્રમાણમાં છાંટવું જોઈએ. ડીસઈન્ફે-ક્ટ કરેલાં ઘરોમાં પણ ફરીથી પ્લેગ ફેલાઈ જાય છે, તેવું કારણ એજ હોય છે કે તે ઘરો બરાબર રીતે ધોવાય તેટલા પ્રમાણમાં લોશન વાપરવામાં આવેલું હોતું નથી અને તેથી પ્લેગના જંતુઓ ત્યાં આગળ સહી સલામત રહી શકે છે. એટલા માટે એવી કુશળ-તાથી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ કે કોઈપણ સ્થળ ધોવાયા સિવા-યનું ન રહે. આ કામ માટે પ્રથમ ઘરને અડકાવેલુંજ રાખી બહારની બાજુએ આ લોશનના પાણીને કુવારો ઊડાવી ભોંયતળીયું તેમજ બીંતો ધોઈ સાફ કરવી. પછી બારણું ઉઘાડી બહાર ઉભા રહી અંદરના ભાગના ભોંયતળીયા ઉપર તેમજ આજુબાજુ આ દવા છાંટી

પછી ધરમાં પેસવું, અને ધરની દીવાલો, છતો, છાપરાં અને બાકારાં ઉપર આ દવા એવી કુશલતાથી છાંટવી કે કોઈ પણ ભાગ ધોવાયા સિવાયનો ન રહે. હંદરો અને એવાં બીજાં જંતુઓનાં રહેણાં અને દરો તથા સંડાસો, ખાજો, મોરીઓ વિગેરેમાં સારી પેટે લોશન છાંટી સ્વચ્છ કરી લેવાં. જે ભીંતો ભોંય તળીયું વિગેરે ભાગો પથ્થર, ઇંટ કિંવા લાકડાથી બાંધેલા હોય તો તેને સારી પેટે ધોઈ નાંખવા જોઈએ, પરંતુ જે તે ભાગો માટીથી બાંધેલા કાચા હોય તો સારી પેટે છાંટાય એમ કરવું જોઈએ અને એક વખત છાંટી લોશન તેમાં શોષાઈ જાય ત્યારે બીજી વખત છાંટવું જોઈએ. જે ધરમાં એક કરતાં વધારે ખંડો હોય તો તેઓને એક પછી એક એમ ઉપર કહેલી રીતથી સાફ કરવા જોઈએ. અને પછી તેમાં સ્વચ્છ તાજી હવા આવવા દેવી જોઈએ. હવા દાખલ થવા માટે ધરનું છાપરું ઉઢેલી નાંખવું એજ ઉત્તમ રસ્તો છે.

આવી રીતે ધર સાફ કરતી વખતે ધરની અંદરની તમામ ચીજો બહાર કાઢી નાંખવી જોઈએ, અને નકામાં ચિથરાં, પથારી, પ્લેગના દરદીના ઉપયોગમાં લીધેલાં કપડાં, બીજાનાં વિગેરે બાળી નાંખવાં જોઈએ. અગર જે તેમ કરવાને જીવ ન ચાલે તો તે તેમજ બીજાં સારાં કપડાં અને બીજા સમાનને ત્રણ કલાક સુધી ઉપર મુજબ તૈયાર કરેલા લોશનમાં ભીંજવી રાખી નિચોવ્યા વગરજ સુકવી દેવા જોઈએ, અને જે જે ચીજોને આમ ભીંજવી રાખી ન શકાય તેવી હોય તે તે વસ્તુઓને જે, ચાર દિવસ સુધી સૂર્યના તડકે રાખી શુદ્ધ કરી લેવી જોઈએ. આમ કર્યા પછી તે ધરને સુકાવા દેવું જોઈએ, અને કેટલા એક દિવસ પછી કાળી ચુનાથી

સારી પેઠે ઘોળા આ ધરને તાણું મારી એક મહીનો ખાલી રાખવું; અને ત્યાર બાદ રહેવા જવું. આમ કરવામાં જો કે થોડું ઘણું ખર્ચ થાય છે, પરંતુ ત્યારબાદ તેમાં રહેવાથી કોઈ પણ જીવનું જોખમ થવાની ધાસ્તી રહેતી નથી. માટે ગામ બહાર પછી અવશ્ય આ રીતે દરેક મનુષ્યોએ પોતપોતાનાં ઘરો સ્વચ્છ કર્યા બાદજી પાછા વસવા જવું જોઈએ. અને વળી જ્યારે જ્યારે હવા અશુદ્ધ થવાની શંકા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ત્યારે ફરીથી એ મુજબ ઘરોને શુદ્ધ કરી લેવાં જોઈએ.

ઉપસંહાર—આ સમગ્ર લેખની મતલબ ઉપરથી આપ સારી પેઠે સમજી ગયાજ હશે કે મલિનતા એજ આ રોગ ઉત્પન્ન થવાનું મુખ્ય બીજ છે, આ મલિનતા સ્વચ્છ હવાની તાણુ, સૂર્યના પુરતા અજવાળા અને તડકાની ખામી, મકાનોની અંદર તેમજ બહારની ગંદકી, જેજ વિગેરેના લીધે પ્રથમ ધરની મોરીઓ, ખાળો, પાણી-આરાં, રાચરચીલું, દાણાદુણી, ઘાસચારો, છાણાં લાકડાં વિગેરે ભરવાનાં સ્થળો, ભોંયતળીયાં, સંડાસો, ખુણાખોચરા, વિગેરે સ્થળોમાં પેંદા થાય છે. જેમાંથી મરકી, મેલેરીયા, કોલેરા વિગેરેનાં જંતુઓ ઉત્પન્ન થઈ અનેક ગ્રાણીઓનો ભોગ લેવા માંડે છે, અને તેટલા માટે જે જે ગામો ગીચ વસ્તી અને આબુઆબુની ગંદકી તેમજ થોડી હવા અને થોડા અજવાળાવાળાં કે લોકોની ગંદી રહેણીકરણીની આદતોવાળાં હોય તે ગામોની રચનામાં ફેરફાર કરાવી ગીચ વસ્તી ઓછી કરી નંખાવી પુષ્કળ ખુદી જગ્યાવાળાં તેમજ સારી રીતે હવા આવ જ કરે તેવાં મકાનો બાંધવાં જોઈએ. અને લોકો જેમ બને તેમ સ્વચ્છતાબરુ વર્તન રાખે તેવો ઉપદેશ દેવો જોઈએ કે જેથી બાવિષ્યમાં ફરીથી પ્લેગનું આક્રમણ થતું અટકે.

પ્લેગનો નાશ કરવાનો માત્ર આ એકજ ઉપાય આજસુધીમાં
 ખાત્રીલાયક રીતે સિદ્ધ થયેલો છે, પરંતુ આ દેશના લોકોની અજ્ઞા-
 નતા, આળસ, રહેવા વસવાની કઢંગી રીતભાત તેમજ અનેક પ્રકાર-
 ના બહેમોને લીધે તેનો પુરતો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો નથી એટ-
 લુંજ નહિ પરંતુ પોતાના ગામમાં પ્લેગ ચાલવા છતાં પણ તે સ્થ-
 ળનો ત્યાગ કરી બહાર વસવા જવાને બદલે કેટલાએક બહેમી, અજ્ઞાન
 અને નશીબ ઉપર આધાર રાખનારા પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ લોકોને
 કહેતા કરે છે કે છો, અમને પ્લેગ ગળી જતો ! છો, અમને પ્લેગ
 થતો ! છો, અમે મરી જતા ! ઇશ્વરના ઘેરથી તુટ્યા સિવાય કાષ્ઠ-
 નાથી કંઈપણ થવાનું નથી ! કાષ્ઠનાથી જીવ લેવાતો નથી ! આમ
 કહી જેઓ સ્થળ ત્યાગ કરવાને તૈયાર થયા હોય છે; તેમને પણ
 અટકાવે છે, અને પછી જ્યારે પ્લેગના પંજામાં સપડાય છે, ત્યારે
 પોક મુકી રડવા લાગે છે. છેવટે પોતે મરી જાય છે, અને બીજા-
 ઓને પણ મારતા જાય છે. કેમકે પ્રેમના લીધે કિંવા દુનિયાદારીની
 ખાતર પણ તેમનાં સગાં બહાલાં, ઇષ્ટ મિત્રોને તેમની ખબર અંતર
 પુછવા આવવું પડે છે, કિંવા તેમની સારવારમાં રોકાવું પડે છે
 અને પોતાના કિંમતી જનોનો ભોગ આપવો પડે છે. વાસ્તવિક રીતે
 આવા મનુષ્યોનાં પાપે કરીનેજ પ્લેગ પુષ્કળ પ્રમાણમાં ફેલાય છે.
 અને લાખો મનુષ્યોનો જાન જાય છે. માટે પ્લેગની રૂતુમાં આવા
 મનુષ્યોના ઉપદેશ ઉપર વિશ્વાસ રાખી પ્લેગવાળા સ્થળમાં પડી રહેવું
 તેમજ ભવિષ્યમાં પ્લેગ થતો અટકાવવાના ઉપાયો યોજવામાં બેદર-
 કરી રાખવી એજ મૃત્યુના મુખમાં જવાની અને બીજાઓને સાથે
 લેઈ જવાની હાથેકરીને શોધી કાઢેલી બારી છે.

એટલા માટે દેશના આગેવાન મહાપુરૂષો, સત્તાધારીઓ, તેમજ
 ફળવાએલા ગણાતા ગૃહસ્થોને હું વિશેષ ભાર દઇ બલામણુ કરું છું
 કે લોકોમાંથી આવું અજ્ઞાન દૂર થવા અને સ્વચ્છ હવા, સ્વચ્છ
 ખોરાક, સ્વચ્છ પાણી, પુરતું અજવાળું અને સુધડતાથી થતા ફાયદા
 સમજાવવા માટે એક નહિ પરંતુ અનેક લેખો છપાવી લોકોમાં મફત
 બહેંચવા જોઇએ. એક નહિ પરંતુ અનેક ઉપદેશકો તૈયાર કરવા
 જોઇએ. એક નાહ પરંતુ અનેક સભાઓ ભરવી જોઇએ. અનેતેમાં
 દેશના ઉદ્ધાર માટે બીજી કાંઇપણ ખાતતનો વિચાર કરતા પહેલાં આ
 વિષય હાથ ધરવો જોઇએ. સ્કુલોમાં ફળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓ કે
 જેઓ ભવિષ્યમાં પોતપોતાનાં કુટુંબોના આગેવાનો થવાના છે,
 તેઓના મન ઉપર આ ઉપદેશની અત્યારથીજ ખાસ અસર થાય
 એવો પ્રયત્ન ફળવણી ખાતાએ પણ કરવો જોઇએ. ક્રમિક ધર્મ,
 અર્થ કામ અને મોક્ષ એ દરેક પુરૂષાર્થ દેહ વડેજ સાધી શકાય
 છે. જો દેહ આરોગ્ય નહોતો તો કાંઈ પણ પ્રકારનો વૈભવ, કાંઈપણ
 પ્રકારનું સુખ, કાંઈપણ પ્રકારનો આનંદ ઉપયોગમાં આવી શકતો
 નથી, અને તેથીજ શરીરમાર્ગસ્થલ ધર્મસાધનમ્ ॥ દેહનું આરોગ્ય
 જળવાઈ રહે એવો પ્રયત્ન કરવો એજ પ્રાણી માત્રનો સઘર્મ છે
 એવું પ્રાચીન પુરૂષો કહી ગયા છે તે યથાર્થ છે.

દરેક કાર્યની સિદ્ધિ થવાને થોડા ધણા સમયનો વિલંબ લાગે
 છે. અને તેથી જો કે આ હેતુ એકદમ તો પાર નહિજ પડે. પરંતુ
 જો આ લેખથી તેની સિદ્ધિનું મંગલાચરણ શરૂ થશે તો મારો
 પ્રયત્ન સફળ થયો માની આનંદ મગ્ન થઇશ. એજ. સુષ્કેષુના
 કિમ્ બહુના ॥

અમારાં લોકપ્રિય ઔષધો.

સર્વોગ જીવન.

અથવા

આયુષ્ય વધારનારી, સાતે ધાતુઓ સુધારનારી, કામોદીપન
કરનારી અને આરોગ્યતા સાચવનારી ઉત્તમ ઔષધિઓ-
ઓથી બનાવેલું ખાળ, તરણ, પૃદ્ધ, રોગી,
નિરોગી સર્વેને એક સરખો ફાયદો
કરનારું અપૂર્વ સિદ્ધ મહૌષધ.

આ અમૃત શરીરમાં જઈ પોતાનો અમલ પ્રથમ પાચન ક્રિયા-
નું કાર્ય કરનાર અવયવો ઉપર બેસાડી તેમાંથી વિજાતિય દ્રવ્યોનો
સંચય કે જે દરેક જાતનાં દરદો ઉત્પન્ન થવાનું મૂળ બીજ છે
તેને દુર કરે છે. અને પચનેન્દ્રિયોની ક્રિયા નિયમમાં લાવી બળવાન
બનાવે છે. જેથી હોજરી તથા આંતરડાંના સર્વે જીવા વિકારો જેવા
કે નળખંધ વાયુ, ઝાડાનો ખંધક્રાશ, અજીર્ણ, આક્રોશ, વાયુ ગોળો,
ચુંક, શૂળ, અમ્લપીત્ત, જીનો ઝાડો, જીનો મરડો, સંગ્રહણી, અર્શ
વિગેરે દરદોમાં જ્યારે બીજાં ઔષધો નિષ્ફળ જાય છે, ત્યારે
આ ઔષધ અત્યંત ચમત્કારી ગુણ કરી તેઓને નાબુદ કરે છે.

આ પ્રમાણે પાચન ક્રિયા સુધરવાને લીધે તેમજ આ ઔષ-
ધમાં લોહીને શુદ્ધ કરી વધારવાનો ગુણ પણ હોવાને લીધે એના
સેવનથી સ્વચ્છ બળવાન લોહીનો વધારો થાય છે. જેથી રક્તાશ-
યની રક્ત શુદ્ધ કરવાની ક્રિયા બળવાન થઈ આખા શરીરને શુદ્ધ

રક્તનું પોષણ મળે છે, તેથી પત, કાઠ, ઉપદંશ-ગરમી, વિસ્ફોટક, દાદર, ખસ ખરજવાં, ચાંદી, નાસુર, લગંદર, કંઠમાળ બરોળ, પાંડુ, કમળો, વિગેરે અશુદ્ધ લોહીથી થનારાં દરદો દુર થાય છે, અને ફીકકો પડેલો ચહેરો ઉજળો થઈ ગુલાબી રંગ ધારણ કરે છે.

શુદ્ધ લોહીના લીધે જેમ રક્તાશનું કાર્ય નિયમિત થાય છે, તેવીજ રીતે તેને સાફ કરવામાં ફેફસાંને પણ ઓછી મહેનત પડવાથી તેઓનું કાર્ય પણ નિયમિત થાય છે. વળી અશુદ્ધ લોહીમાં રહેલાં વિષમય તત્ત્વોને લીધે ફેફસાં અને શ્વાસ નળીનો સોજો અને સંક્રાંચ થયેલો હોય છે તે દુર થઈ શ્વાસ માર્ગ ખુલ્લો થાય છે. જેથી તે ભાગમાં થનારાં દરદો દુર થાય છે. જડ થાલી બેઠેલી ફેફસાં જાતની હઠીલી જુની ખાંસી, મહાત્રાસદાયક દમનો રોગ અને લયંકર ક્ષય નાખુદ કરનારં જે કેઈ પણ આબાદ ઔષધ હોય તો તે માત્ર આ એકજ છે.

માનતંતુઓ ઉપર તો વળી આ ઔષધની ખાસ અસર છે તેના લીધે, તેમજ સ્વચ્છ લોહીનું પોષણ મળવાથી મગજ સાત્ત્વિક સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે. જેથી તંદ્રા ભ્રમણા, નિંદા નાશ, વિસ્મૃતિ, ઉન્માદ, અપરમાર (વાધ) હીસ્ટીરીયા, નેત્રાં, મગજ અને કણોના દુઃખાવો, ગરમી, ચસકા, શૂળ વિગેરે વ્યાધિઓ દુર થઈ સ્મરણ શક્તિ, બળ, બુદ્ધિ, ઉત્સાહ સતેજ થાય છે. અને તેથી ગમે તેવું વિકટ કાર્ય કિંવા વિકટ અવ્યાસ પણ વગર કંટાળે આનંદ ભરે થયાં કરે છે.

એ પ્રમાણે આ ઔષધના સેવનથી આંતરડાં, હોજરી, લીવર, રક્તાશય, ફેફસાં, મગજ વિગેરેની ક્રિયાઓ અનુક્રમે સુધર્યા બાદ તેઓની શુદ્ધિના લીધે વીર્યાશયમાં શુદ્ધ વીર્યનો જોષ્ઠો સંપ્રદ થાય

છે, જેથી સ્વપ્નાવસ્થા કે પેશાબમાં ધાતુ જતી બંધ થાય છે. તેમજ ધાતુ ક્ષય અગર તો હસ્તદાપની કુટેવના લીધે થયેલી મંદિની કમતાકાત, વિષય વાસનાની શિથિલતા, મુત્રનો દાહ વિગેરે દરદો દુર થાય છે.

પુરુષોની માદક સ્ત્રીઓનાં પણ સધળાં દરદો દુર કરવા ઉપરાંત વળી ગર્ભાશયને શુદ્ધ કરવાનો પણ આમાં અજબ ગુણુ સમાએલો છે, અને તેથી એના સેવનથી અટકાવ બીલકુલ ન આવવો, અગર ઓછો, વધારે કે મોડો બહેલો આવવો, ઘોળા ધાતુ જવી, ચોનિ માર્ગે લોહી પડવું, હાથ, પગનાં તળીયાંની બળત્રા, માથાનું દરદ, હીસ્ટીરીયા, અમુંઝણ, કમ્બરની ફાટ, જીર્ણ જવર, રતવા, કોઠાની ગરમી, વારંવાર ગર્ભપાત થવાની ખોડ, બાળકો ન જીવવાં, ધાવણુની અશુદ્ધિ, ધાવણુનું ઓછું આવવું વિગેરે દરદો દુર થાય છે.

આ ઔષધમાં કોઈ પણ ઝેરી, માદક કે ઉતેજક પદાર્થ નહોતાં કેવળ અત્યંત પવિત્ર વસ્તુઓમાંથી બનાવવામાં આવ્યું છે. જેથી કોઈ પણ જાતનો ઉપદ્રવ ન કરતાં મમે તેવી પ્રકૃતિમાં બાળક, વૃદ્ધ, યુવાન સર્વને એક સરખી રીતે માદક આવે છે, અને શરીરમાં નવું બળ, નવું ચૈતન્ય, નવું લોહી, નવું માંસ, નવું વીર્ય, નવું જીવન ઉત્પન્ન કરે છે. એ રીતે શરીરનાં સધળાં અવયવોને સુધારવામાં આ ઔષધ અત્યંત આગ્રાહ હોવાથી અર્થાત્ સધળા અવયવો-સધળાં અંગોનું જીવન હોવાથીજ તેનું સર્વાંગ જીવન નામ રાખવામાં આવ્યું છે. અને હરકોઈ રોગથી પીડાતાં મનુષ્યોએ તેને એકવાર ઉપયોગ કરી અનુભવ લેવા ભક્ષામણ કરવામાં આવે છે. કિંમત એક રતલી ડાનાના રૂ. ૩-૪-૦ સવા ત્રણ.

૨ મદન સંદીપન—વિષય સુખનો અત્યંત આનંદ ભોગવવાની લાલસાવાળાઓના માટે આ ઔષધ ખાસ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. એના ઉપયોગથી વિષય કરવાની શક્તિ તરતજ એવડી ઉત્પન્ન થાય છે, વીર્યનું સ્તંભન થાય છે, ધાતુ પુષ્ટ થઈ નિર્બળતા દુર થાય છે. કિંમત એક ડબીના રૂ. ૨)

૩ ઝંઝિ સંદીપન—મુંઝઝ, કલકતા વિગેરે પરદેશમાં વસનારા લોકો કે જેઓને ત્યાંનું પાણી માફક નહિ આવવાથી ઝાડાની કબજીયત, ભૂખનું મરી જવું, અજીર્ણ, ઝાડા, સંગ્રહણી, જીજી તાવ વિગેરે દરદો ઉત્પન્ન થઈ શરીર દિવસે દિવસે શીકું પડી ગળતું જઈ કમજોર થાય છે તેઓના માટે આ રામચાણુ ઇલાજ છે. આ ઔષધના સેવનથી ઝાડો ખુલાસેથી આવે છે, ખોરાક સારી રીતે પચે છે, અને ઘણા દિવસથી બગડેલી જઠરાગ્નિ પાછી નિયમમાં આવે છે. કિંમત એક ડબીના રૂ. બે.

૪ બાલકોનું જીવન—બાળકોના માટે આજકાલ બજારમાં વેચાતાં અનેક આષધો કે જેમાં માત્ર થોડો એક ફોસ્ફરસ લોહ, વિગેરે હોઈ બાકી બધું ખાંડનું શરબત અને કાચીનીઅલનો ગુલાબી રંગ હોય છે. તેમ આ ઔષધમાં નહોતાં ઉત્તમોત્તમ ઔષધિઓમાંથી તૈયાર કરવામાં આવેલું છે, તેથી બાળકોનાં તમામ દરદો દુર થાય છે. શરીરમાં નવું લોહી, નવું માંસ બરાબર છે, અને તેથી થોડાજ દિવસોમાં બાળકો અત્યંત પુષ્ટ થઈ ખુબ સુરત જણાય છે. કિંમત અડધા રતલના ડબીનો રૂ. એક.

મેનેજર—વિદ્યાકળા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ-વાયા-તલોદ એ. પી. રેલવે.

અમારાં લોકપ્રિય પુસ્તકો:—

૧. જંગલની જડીબુટ્ટી—પ્રથમભાગ—મોટા મોટા વૈદ્યો અને હકીમોની રામબાણ દવાઓ, ડૉક્ટરોનાં પેટન્ટ ઔષધો કિંવા સરજ્યનોનાં શસ્ત્રો પણ જેના ઉપર નિષ્ફળ બન્ય છે, તેવાં જડ ખાલી બેઠેલાં હકીલાં દરદોને અત્યંતરીક રીતે નાશુદ કરનારાં અને વળી દરેક સ્થળે સહેજમાં મળી શકે તેવાં વનસ્પતિનાં અનુભવમિદ્ધ ઔષધો આ પુસ્તકમાં વર્ણવવામાં આવ્યાં છે. છતાં કિંમત માત્ર રૂ. ૦-૮-૦ પોપ્ટેજ રૂ. ૦-૧-૦ જુદું.

૨. પશુ ચિકિત્સા—જે દરદોથી દરવર્ષે લાખો ગાયો, બેંસો, બબ્બો વિગેરે પશુઓનો નાશ થાય છે, તેવાં દરેક દરદો થવાનાં કારણો, લક્ષણો અને સહેજમાં બની શકે તેવા ઉપાયો ઉપરાંત, ફેવી માવજતથી પશુઓની ઓલાદ સુધારી શકાય, દુધ, ઘી વધારે મેળવી શકાય, દુષ્કાળના વખતમાં ફેવી રીતે બચાવી શકાય વિગેરે બદલ પણ પુરતી માહિતિ આપવામાં આવી છે. પુસ્તક રૂમાં આવડ પેણ વણસો પૃષ્ઠનું હોષ ગ્લેઝ કાગળો અને પાકું પુંકું હોવા છતાં પણ કિંમત માત્ર રૂ. ૧-૪-૦. પોપ્ટેજ રૂ. ૦-૨-૦ જુદું.

૩. આકાશવાણી—સૃષ્ટિની શરૂઆતથી આજ સુધીમાં દુનિયાની દરેક ભાષાઓમાં લખાએલાં સધળાં પુસ્તકો કરતાં પણ આ પુસ્તક એટલું બધું ઉપયોગિ છે કે:—કોઈપણ મનુષ્ય એક હાથે વાર પણ તેના સિવાય ચલાવી શકે તેમ નથી. કેમકે એમાં લખાએલા ઉપદેશોસાર વર્તવાથી સાંપ્રત દુઃખો અને દરદોથી મુક્ત થઈ મનુષ્યો સૃષ્ટિ ઉપરજ સ્વર્ગનાં સુખો ભોગવી શકે છે. કિંમત ૦-૧૨-૦ પોપ્ટેજ રૂ. ૦-૧-૦ જુદું.

૪. ધનવાન થવાય તેવા ઉપાયો—નોકરી ચાકરી કિંવા ધંધા રાજગાર મારે રખડતાં મનુષ્યોએ વેર બેઠાં હાથે રૂપીઆ કમાવાનું ઉત્તમ સાધન—આવતા એપ્રીલમા પ્રગટ થશે. કિંમત રૂ. ૦-૮-૦. પોપ્ટેજ રૂ. ૦-૧-૦ જુદું.

મેનેજર—વિદ્યાકુમા પ્રચારક મંડળ.

વડાગામ—વાયા—તલોદ—એ. પી. રેલવે.

